Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 74 (15898) ◆ 1997 чылдын июль 22, вторник ◆ Ат салган шагы 22.30 ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

— — — — арын. ● 1997 ч. ● июль 22.

ЧАГЫДЫП *Бөн чагаа*

Бо чылдың ийиги чартыында лунну чагыдып четтикпейн барга за, чыл төнчүзүнге чедир БЕШ АН НЫЫН азы БИР, ҮШ АЙЛАП ча болур силер.

БЕШ АЙЛАРДА ӨРТЭЭ — 58350 РУБЛЬ.
ҮШ АЙЛАРДА — 35 МУҢ РУБЛЬ.
БИР АЙНЫЫ — 11670 РУБЛЬ.

— Чагыдылганы харылзаа черлеринде, ооң чер-черде салбырларында хүлээп ап турар.

РЕСПУБЛИКА: хүн бүрү амыдыралы

КИЖИЛЕР, БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Тыва Республика хүнү, „Наадым-97“

БЕЛЕТКЕЛДЕР ЧЕР-ЧЕРДЕ ЭГЕЛЭЭН

Кызыл хоорайга Тыва Республиканың хүнүнге болгаш «Наадым-97»-ге тураскааткан байырлал хемчеглери 1997 чылдың август 15—16 хүннеринде бир онзагай янзы-биле эртер. Кожууннардан чалаткан делегацияларның составында көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң, арат (тараачын) ажыл-агыйларның мурнакчылары (хойжулар, саанчылар, инек кадарчылары, механизаторлар болгаш өскелердаа) байырлалга киржир.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы 1997 чылдың август 1-ге чедир кожуун бүрүзүнге делегацияларның кежигүннериниң чизе-данзызын белеткеп доозар. Оларның аразында Чазак шанналдарынга болгаш үнелиг белектеринге, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының акша шанналдарынга тус-тус аайы-биле төлептиглер хөй.

Байырлалдың бирги хүнүнүң чамдык хемчеглери: Тыва Республиканың Президентизиниң — Чазак Баштыңының байыр чедириишкини, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының чугаазы, Чазак шанналдарын тыпсыры. «Наадым-97»-ниң чемпиону дээш национал тыва хүрештиң маргылдаазы.

Наадымның ийиги хүнүнүң бир онзагай талазы болза, Кызыл — Эрзин автооруктуң тоску километринге «Малчын» тураскаал-комплекстиң байырлыг ажыдыышкыны болур.

Тыва Республиканың хүнүнге болгаш «Наадым-97»-ге белеткел ажылдары бо хүннерде шапкынчый берген.

Чидиг айтырыг

МООНДАКТАП ТУРУП БЕРДИ

Техниктиг хандырылганың «Москвич» деп станциязы хуу чиик автомашиналарның ээлеринге эки билдингир боор. Ам ол станцияны шеглеттинген харыысалгалыг «Тыва автосервис» деп адай берген. Техниктиг хандырылга станциязын (ТХС-ти) 1992 чылдың декабрьда хуужуткан. Хуужудулгага 24 кижи киришкен. Устав капиталыныц хемчээли-биле 52 үлүг-хууну доктааткан. Ажыл стажындан хамаарыштыр эштежилгениң кежигүннеринге 1-ден 4 чедир үлүг-хуулары хувааган.

Бистиң эштежилгениң кежигүнү эвес өске кижини директорунга 1994 чылдың июньда соңгуп каан. А 1994 чылдың сентябрьда эштежилгениң директорунга өске кижини соңгуур бодаан бис. Чүге дизе, ооң мурнунда соңгуттурган директор ажыл-даа кылбаан болгаш ол албан-хүлээлгени күүседир шинээ безин чок болган. Ынчалзажок кажар, дуржулгалыг ол директор өске кижиниң соңгуттурарын болдурбаан. Чаа директор соңгуур хуралды ол чылдың декабрьда эрттирер бодаан бис. Ынчаарда база эрттирип шыдавадывыс, Бачевская Валентина Петровна хуралга өжегерээн келбээн, ол кижи эштежилгенин 14 кежигүннериниң 30 акцияларны ооң мурнунда садып алган турган. В. П. Бачевская бодунуң ашаанга «шынзыдыышкын» берип, ооң эрге-ажыын камгалаарын аңаа даандырган болду.

1996 чылдың мартта бистиң хуралывысты эштежилге кежигүнү эвес С. С. Конвизтиң удуртуп эрттиргени хоойлуга болгаш бистиң эштежилгениң уставынга чөрүшкек болган. Хуралдың протоколунга ол ат салганы база куштыг эвес: эштежилге кежигүнү эвес кижидир. Ол чылдың апрельдиң төнчүзүнде бистиң директорувус ажылын каапкаш, чоруй барган. А ол-ла чылдың майда демги-ле С. С. Конвиз дээрзи директорның албан-дужаалынга пенсионер Николай Алексеевич Матюшевту саналдаан. Эштежилге кежигүннериниң чамдыктары Конвизтиң саналынга каттышкан, чамдыктары — удурланып үнген. С. С. Конвиз дээрзи бистерни шак ынчаар будулдуруп туруп берди: ооң кара чаңгыс сорулгазы бистиң бүдүрүлге черивисти эжелеп алгаш, хоочун ажылчыннар бистерни кудумчуже үндүр октаар бодай берди. Шак мындыг берге байдалга бистерни таварыштырды.

Эштежилгениң амгы директорунуң үезинде бистиң бүдүрүлге черивистиң карылгазы 3 катап өскен. Бо чылдың апрельдиң төнчүзүнде азы майда хуралды эрттирер бодаан бис, ынчалзажок болбаан: Конвиз келбес, өске кежигүннери орта чыылбас болган. Карылгавыс өзүп туруп берген. Ам бистиң эштежилгеде 22 үлүг-хуулуг чүгле 10 кежигүннер арткан. Эштежилге кежигүннериниң бүдүрүлгеде чүгле 2 хөрөзженнер ажылдап турар. Кончуг коргунчуг айтырыг: эштежилгениң кежигүннери 1994, 1995, 1996 чылдарның бүгү карылгаларын дутлаарын Конвиз негеп, бистиң мойнувусче өре-ширени киир октаар бодай берди. Ынчаарга карылганы ол ийи директорлар болдурган, а эштежилге кежигүннериниң бо талазы-биле буруузу чок.

Кажар аргалыг С. С. Конвиз бистиң күселивис-биле бүдүрүлге черин холунга алыр бодай берген. Шак мындыг кажарлаашкыннар, будулдуруушкуннар талазы-биле С. Конвиз дыка дуржулгалыг, кара сагыштыг кижи-дир. № 28 «Эфир» солунда бижээнин езугаар алырга, Конвиз деп кижи 1 миллиард 600 миллион рубльди бодунга шиңгээдип алган дээрги-дир. С. С. Конвиз болгаш В. П. Бачевская олар бистиң бүдүрүлге черинге чаңгыс-даа рубльди киирбээннер. Бодувустың хөй чылдарда ажылдап келген эживисти директорга соңгуп алырынга С. С. Конвиз моондактап туруп берди. Бистер хөй чылдар дургузында бодувустың бүдүрүлгевиске күжүвүстү, акша-хөрөнгиниң ажылдап киирген бис. Ооң күсели-биле дериг-хереклелдер, техника саттынган чүве.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бистиң төрээн бүдүрүлгевисти боой туткаш, эжелеп алыр деп бардылар. Ону кажан-даа болдурбас ужурлуг бис.

Хол үжүү салган ажылчыннар: **Б. Х. Сандай, К. Н. Сат, Х. Б. Серен, С. Х. Кашпык-оол, М. С. Вохмина, Р. Д. Гагулина, Н. А. Чижик, Р. С. Манагарова, Л. А. Петчик, Г. С. Шамшурова.**

Чаа көвүрүг

«КАА-ХЕМНИ КАНЧАП КЕЖЕЙН...»

Бистиң республиканың үлетпүр, тудуг организациялары берге байдалга таваржып турза-даа, «Тыва автоорук» эргелели сөөлгү чылдарда ажылын элээн идепкейжидип, үе чеже-даа берге болза, чаа оруктарны, көвүрүглерни чыл санында кылып келгенин номчукчулар билир болгай. Ам силерге Каа-Хемни кежилдир Кызыл — Сарыг-Сеп аразында кылып турар чаа көвүргүнүң дугайында таныштырып көрейн.

Бо көвүргүнү тудар дугайында айтырыгны каа-хемчилер чеже депутатка чагыг киирбээн, чеже даргага кирбээн дээр, ооң дугайында мен бодум безин каш удаа дыңнаан мен. Чазын апрель ортандан июньга чедир, күзүн октябрь айдан декабрьга чедир хем ол чарыының чурттакчы чону Кызыл-биле болгаш өскедаа черлер-биле чер оруунуң харылзаазы үстүр турду. Ону кежер дээш чеже машина-техника сугже кирбээн дээр, чеже кижи сугга дүжүп өлбээн дээр, ону бөгүн санаары, сактыры ындыг-ла амыр эвес.

Чоокта чаа бир кижи меңээ, — Кызыл чанында Улуг-Хемни кежилдир ийи көвүргүнү кылып кааны бистиң бичии республикага артык эвес чүве бе?— деп хомудады. Ону билбес кижи ынчаар бодап болур. Бистиң бир дугаар эрги көвүрүүвүстү 1960 чылдарның эгезинде кылган болгаш көвүргүнүң базышкын хүлээп алыр кол кезектери тигленип турарындан 30 тоннадан аар чүүктүг машиналар кежерин хоруп каан, ынчангаш ийи дугаар көвүргүнү кыска хуусаада тудуп кылганы чөптүг айтырыг.

Каа-Хемни кежилдир, Көк-Тей чанында көвүргүнү 1996 чылда тудуп эгелээн. Баштай көвүргүнү тударының белеткел ажылдарын, ажылчыннарның чурттаар бажыңнарын «Тыва автоорук» эргелели кылып дооскан. Көвүргүнү Красноярскиниң «Сибирь көвүрүг» акционер ниитилелдиң 7 дугаар көвүрүг тудуг отрядының Михаил Борисович Быковка баштаткан тудугжулар кылып эгелээн. Бо көвүргүнү тудуп эгелээрде ооң баштайгы дажын ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың салганы таварылга эвес. М. Быковтуң бо Тывада кылып турар ийи дугаар улуг көвүрүү-дур. Сукпактын үстүү дужунда турар чаа көвүргүнү олар 1987 чылда кылып эгелээш, 1990 чылда ажыглалга киирген. «Тыва автоорук» эргелелинин техниктиг кылдизиниң начальники Б. А. Оюн, көвүрүг талазы-биле кол специалист О. Биче-оол олар-биле көвүргүнү кылып турар ажылчыннарга чедип чордувус. Бисти көвүрүг кылып турар тудуг отрядының проравы Михаил Анатольевич Чирва өткүп алды. Коңгүе аныяк, 1985 чылда Новосибирскиниң демир-орук транспортунуң талазы-биле орук тудуунун институдун доосканы, дээди эртемниг инженер. Көвүрүг тудуунун проравы Михаил Чирвага сөстен берип көрээлинер:

— Тыва-биле баштай 10 чыл бурунгаар таныштым. Улуг-Хемни кежилдир ийи дугаар улуг көвүргүнү кылып турган, ам бо көвүргүде база көлдуу-ла ол-ла бригада ажылдап турар, чамдыызы үнүп чоруткан чүве. Мында ажылчыннар шупту Красноярскиден кээп турар дээр болза шын эвес, моон мурнунда Улуг-Хемни, кежилдир ийи дугаар көвүргүнү кылып турувуста биске ажылдап турган ажылчыннарны тыпкылап алдывыс. Көвүрүг тудуу дээрге — кончуг нарын орта кижи болган белен шыдашпас, шак-шагы-биле соок сугга турар-даа апаар, ооң-биле чергелештир кижи бүрүзү 2—3 мергежилди билген турар.

Көвүргүнү чогум-на 1996 чылдың октябрьдан эгелеп кылып эгеледивис, кыштыг өттүр ажылдадывыс. Көвүргүнүң узуну 304 метр, 5 улуг демир-бетон фундаментилер турар, оларның аразы 60—70 метр. Бо хүннерде ол фундаментилерниң 3-үн кылып доостувус, ам дөрт дугаарын кылып тур бис, сонуургап көрүнер — дээш бисти кылып турар тудуунче чалады. Көвүрүг тудуунун талазы-биле специалистерниң чугаалап турарын езугаар алырга эн-не берге нарын ажыл көвүргүнүң фундаментизи болур. Ынчанмайн канчаар ол хире күштүг агымга, доктаамал суг адаанга турар. Көвүргүнү кылып турар демир-бетон кылыгларны эн нарын марканың цементизи-биле кылыр, арматуралары безин тускай кандан кылган, ынчангаш ол тудуг материалдарының өртээ дыка улуг деп, көвүрүг талазы-биле специалист Омак Биче-оол чугаалап орду. Ынчангаш көвүргүнү кылып турар тудуг материалдарын барык шуптузун Красноярскиден сөөртүп эккеп турар. Ажылчыннарның чугаазы-биле алырга, тудуг материалдарының хандырылгазының талазы-биле хомудалы чок улус болду. Ырак черде ажылдап турар ажылчыннарын тудуг материалдары-биле үезинде хандырар дээш, Красноярскиниң «Сибирь көвүрүг» акционер ниитилелдиң удуртулгазы черле багай эвес ажылдап турар.

— Тудуг материалдары четчир-дир, өске-даа хандырылганар багай эвес, силерниң ажылынарга шаптыктан болгу дег чүү барыл? — деп, прораб Михаил Анатольевичиден сонуургап айтырдым.

— Бүгү чуртта аарыг болган айтырыг, акша-ла болгай. Май айның акшазын дүүн чаа алдывыс, ам июль безин төнер дей берди, ылаңгыя Красноярскиде чурттап турар улуска дыка берге болу бээр-дир — деп чугаалады. Ооң-биле чергелештир ынай-бээр аргыжып турарын база төлевейн турар болгаш черле ниити төлевир эвээш дээрзин хомудап орду.

«Тыва автоорук» эргелелиниң тускай эртемниглериниң чугаалап турары-биле алырга, эрткен чылын 4,3 млрд. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын бо көвүрүгге шиңгээдип алган. Бо чылын ынча млрд. рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр деп кымдаа чугаалап шыдавас апаргаан. Чүге дээрге, тудуг материалдарының өртээ доктаамал эвес, хүннүң чыгыы озуп турар болгай. Шаанда болза амыр-ла болгай, тудугнун ниити смета өртээн санааш бир чылда ынча млн. рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын кылыр деп планнап каар. Ам ындыг чүве кайда бээр.

Бо чылын РФ-тиң Орук департаментизиниң ол көвүргүнүн тудуунга 10 млрд. рубльди бээри көрдүүгенынчалза-даа ол акшанын кээп турары эвээш болганындан ажылчыннарнын алыр акшазынын озалдап турар чылдагааны ында. Келген акшанын хөй кезиин Красноярскиде көвүргүнүн тудуг материалларын кылып турар заводтарже «Сибирь көвүрүг» акционер ниитилелче база шилчидер болгаш акша-төгерик чедишпейн турар. Көвүрүг федералдыг орукка хамаарышпайн турар болганда, ооң өртээнин чамдыызын Тыва Республиканың Чазаа төлезин деп РФ-тин Орук департаментизиниң негеп турары база чөптүг. Тус чернин оруктарын республика бюджеди-биле кылырын кым-даа билир. Ол хиреде бистиң республикада орук үндүрүүн чедир чыгбайн турарын, орта тус черниң чагырга даргаларының хамаарылга чогунуң дугайында «Шын» солунга «Тыва автоорук» эргелелиниң начальникининң оралакчызы Наталья Королева бижип турган.

Бо чылын көвүргүнүн ниити ажылдарының 30 хуузу кылдынар, бир эвес акшаландырыышкын келир чылын чедимчелиг болур болза, 1998 чылда көвүргүнү ажыглалга киирптер бис деп, прораб Михаил Чирва чугаалап турду.

Дыка хөй чылдар иштинде Сибирьге көвүргүлерни кылып, чонга ачы-буянын чедирип келген хоочун тудугжулар мында хөй, оларның чижээнге, бригадир Петр Костенев, автокран башкарыкчызы Александр Мелкоедов, бетончу Игорь Марковский, тудугжу-бетончу Евгений Орланский болгаш өскелерни-даа адап болур. Эдлиг аргазы-биле ажылдап турар. Эртен 8 шактан, кежээ 9 шакка чедир ажылдап турарындан көвүрүг тудуу шалыпкын чоруп турар. Суг дажаанындан, чайты чаашкын оларга эвээш эвес шаптараазыннарны база болдурган. Үчүге көвүргүнү кылып турар эвес, чаңында турар паромну кылырынга бөттүг дузаны чедиргеннер. Оларның самосвал машиналары-биле сайны төп, үезинде ажыглалга киирген.

Көвүргүнү Каа-Хем кожуунун чурттакчы чонунга ажыктыг кылдыр кылып турар болганда, борта кожуунун удуртур баштаар даргалары сонуургалдыг болур болза эки-дир ийин. Ийи талазында ында ажылдап турар ажылчыннар бистиң республиканың ажылчыннары эвес кожавыс Красноярск крайдан чалаттырып келген тускай эртемниг кижилер-дир. Удавас тудугжулардың профессионал байырлалы-даа болур болгай мону ажыглап оларга кээп байыр чедириш ажылчын холларны бичии дынзыдып сагыш-сеткилин өөртүп каар болза, ында черле артык чүве чок ышкаш.

— Тывага ажылдап чурттаарыңарга кандыг-дыр, агаар-бөйдузу кадыг-ширин чер-ле болгай — деп, эн соолунде ажылчыннардан айтырдым.

— Моон мурнунда 3 чыл чурттаан бис, ам шуут өөрени бердивис. Тываның арыг агаары, агым суглары аяс хүннери бисти хомудатпайн турар — деп, прораб Михаил Анатольевич каттырып чугаалады. Бистиң тыва чонувуска буянныг үүлени будурүп, кылып берип чоруур ажыл-ишчи кижилерге күш-ажылчы чедишкинни күзеп каалыцар.

Көвүрүг бүде бээрге, «Каа-Хемни канчап кежейн» деп кым-даа мугуртавас.

Сергей ХЕРТЕК.

Тудугдан репортаж

Харылзаачыларда

БИР МУҢГА ЧЕДИРЕР БИС

Бюджет организацияларының акша-шалыңы доктаамал үнмейн турарындан массалыг информацияның кол хевири — солуннар чагыдылгазы дыка кудулаан.

Улуг-Хем кожуунуң харылзаачылары солуннарның санын кызырбас дээш дыка кужениишкиниг ажылдап келгенин демдеглээр апаар. 1996 чылдың январь бирде кожуунга 1100 кезек «Шын» солун чагыттынган турган болза, 1997 чылда 919 кезек болган.

Бо чылдың ийиги чартыында «Шын» колдуунда үш удаа үнүп эгелээн. Саазын чогундан чамдыкта үнмейн, баргылаар. Акша-шалың айтырыы дыка нарыыдаан. Ынчангаш-ла боор бо хүннерде 990 кезектен 650 кезек арткан. 340 өг-бүле солун чок арткан.

Чагылга өртээ өскен. Солунну кылыры шүүттүг, хөй кижи күжү үнер дээрзин билир бис. Манаа чүгле редакция, типография эвес, чер-черде эвээш эвес почта ажылдакчылары, хөй машина-техниканың эдилели, хөлзини база кирип турар. Мынчап кээрге, РФ-тиң болгаш ТР-ниң чазактарындан оода Тываның хоочун солуну болур. «Шынны» бүгү талазы-биле деткирин дилеп орар кижи-дир мен. Солуннар чок болза, почта харылзаазының турган ажыы чок дээрзи билдингир. Солун кайы-даа, кандыг-даа үелерде эрге-чагыргаларның чорудул турар политиказының тарадыкчылары — сурукчулары болгай.

Улуг-Хем кожуун, эн ылаңгыя Шагаан-Арыг хоорай республикада солун номчуур талазы-биле коскуу черде чоруп турары өөрүнчүг. Ам сорулгавыс — номчукчуларның санын катап көвүдеп, **1998 чылдың чагыдылгазын эртежик эгелээш**, номчукчулар санын бир муңга чедирер сорулгалыг бис.

Светлана БАЗЫР.
Почта-харылзаа федералдыг албанның кожуунда белдириниң ажылдакчызы.

ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫНДА БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИНДЕ

ӨРТЕКТЕР ӨЗҮЛДЕЗИ

	июнь-майга хуу-биле	Декабрь 1996 чыл
Шупту бараанларда болгаш ачы-дуза чедирилгезинде	99,5	106,9
Аъш-чем бараанны	99,7	108,6
Эт	95,2	125,3
Балык	99,5	102,4
Ус чаг	96,3	100,3
Сүт болгаш сүттен кылган продуктулар	99,4	110,6
Чөчүргалар	98,5	113,6
Чигир	106,6	105,1
Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары	100,0	104,1
Картофель	111,5	104,0
Ногаа аймаа	134,1	125,9
Эвиэтир сүкеуннар	100,5	108,9
Аъш-чем аймаанга хамаарышпас барааннар	100,1	102,6
Цостер	100,0	102,5
Хеп аймаа	99,9	100,6

	Май 1997 ч.	Декабрь 1996 ч.
Идик	100,1	99,8
Мебель	100,2	102,1
Телерадио барааннар	100,0	101,8
Эм аймаа болгаш балыг шарыыр материалдар	100,2	105,3
Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези	97,3	110,1
Амыдыраал хандырылга ачы-дуза чедирилгези	100,0	114,0
Пассажирлер аргыштыраг транспорт	80,4	86,7
Харылзааның ачы-дуза чедирилгези	100,0	112,5
Чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгези	102,3	121,7
Өөредилгеге ачы-дуза чедирилгези	100,0	106,9
Культура албан черлериниң ачы-дуза чедирилгези	100,0	100,0
Кадык камгалалының ачы-дуза чедирилгези	104,0	104,0
Экскурсия ачы-дуза чедирилгези	100,0	112,0
Күш-культура албан черлериниң ачы-дуза чедирилгези	106,0	112,0
Эрге-хоойлу талазы-биле	100,0	100,0
Банк албан черлери	100,10	100,0

Эгенчиг-дир!

АЛЧЫЛАР БОЛГАШ АЛ ЭЭЛЕРИ

Бодунуң бажыңынга азы чуртунга аалчыларны чалаан кижи оларны хүндүлээр болгай. Ол чаагай чаңчылды тывалар шаг-төөгүден бээр сагып чоруур. Делегейге алдаржаан улуг эртемден Махаришиниң университединиң башкыларын Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа чалаан турган. Ол башкылар Тывага келгеш чоннуң, ылаңгыя аныяктарның ортузунга улуг эртем ажылын кылып турар. Ынчангаш оларны бистиң республиканың чону хүндүлеп, бедин-биле үнелеп турар.

Ындыг турбуже, чаладып келген аалчыларны, оларның төлээлээни эртем университеттерин куду көөр чаржынчыг кижилернин бары хараадаачыгдыр. Ындыг кижилерниң культуразы чавыс дээрзи илден. Оларның бирээзи кымыл дээрге, «Центр Азия» («Азия төвү») солуннуң редактору дээрги Антуфьева-дыр. Бодунуң солуннуң тиражы эвээжеп, ат-сурал кошкай бээрге, ону сегидип, селип азыр сорулга-биле чаржынчыг болгаш эгенчиг базымны ол журналист кылып Тыва Республиканың хүндүлүг аалчыларын бодунуң солуннуңуң чоокта үнген 24—25 дугаарларынга куду көрүп, бактап бижээни дыка-ла чаржынчыг-дыр.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа улчумал» кижилер-биле өөнүктежип турар деп хоөн дээрги редакторнуң солунунга илергейлеттинген. Келген аалчыларын хүндүлеп көөр республиканың чонун дээрги Антуфьева бо удаада база куду көрген деп санаар апаар. Барымдаа чүк черге эртемден башкыларны, оларның төлээлээн дээди өөредилге черин шак ынчаар куду көргени дыка-ла эгенчиг болгаш чаржынчыг-дыр!

Бистиң корр.

...аканың күрүне албан-...ациялаарын эрттирер дугайында ...аар дугайында

...ЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ...РЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

...үне албанының күрүүе ...лоан-хаакчыазының профессионал белеткелиниң деңнелин болгаш ооң ээлеп турар күрүне албан-дужаалынга тааржырын тодарадыр сорулга-биле, а ол ышкаш күрүне албан-хаакчызынга квалификация разрядын (класс аайы-биле эрге-дужаалды, дипломаттыг рангыны), ооң иштинде ээлчеглиг разрядты тыпсырының дугайында айтырыгны шиитпирлээри-биле болгаш «Күрүне албанының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүү доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызын аттестациялаарын эрттирер дугайында капсырлаштырыы киирген Дүрүмүү бадылаар.

2. Күрүне албан-хаакчызыл аттестациялаарын организастаары болгаш эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны күрүне бюджединде күрүне эрге-чагыргазының органнарын азы оларның аппараттарын, Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр тургустунган күрүнеиң өске-даа органнарын тударынга көрдүнген акша-хөреңгилерниң күсели-биле боттандырар.

3. Бо Чарлык албан өзузу-биле парлаттынганы хүнүндеп эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1997 чылдың июль 14. № 49. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың июль 14-те № 49 Чарлыы-биле бадылааз.

Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызын аттестациялаарын эрттирер дугайында

ДҮРҮМ

I. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1. Күрүне эрге-чагыргазының республика органында азы ооң аппарадында, Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр тургустунган күрүнеиң өске-даа органында (моон ынай — күрүне органы) республиканың күрүне албанының күрүне албан-дужаалын ээлеп турар Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының аттестациязы ол органныц күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар күрүне албан-хаакчылары аттестациялаары ол органныц күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар күрүне албан-хаакчылары аттестациялаары эрттер. Ол кадында аттестацияны бир чылда чаңгыстан хөй эвести, ынчалзажок дөрт чыл дургузунда бирээдеп эвээш эвести эрттирер.

II. АТТЕСТАЦИЯНЫ ЭРТТИРЕРИН ОРГАНИЗАСТААРЫ

3. Аттестация эрттиреринде:

аттестация комиссиязы хевирлеп тургузар;

аттестация эрттиреринің графигин бадылаар;

аттестация эртер күрүне албан-хаакчыларының даңзызын тургузар;

аттестация комиссиязынга херектиг эргежок чугула документилерни белеткээр.

4. Аттестация комиссиязы даргазындан, дарганың оралакчызындан, секретарындан болгаш комиссия кежигүннеринден тургустунар.

Күрүне органының удуртукчузу комиссияның ажылынга хамаарылга чок эксперттерни хаара тудар. Күрүне албан-хаакчызының шынарларынга эксперттериниң үнелели аттестацияга кирип турар кижиниң хевирлеп көргүзүп турар чылдагаанның бирээзи болур.

Аттестация комиссиязының составынга күрүне органының кадр база юридиктиг албаннарының төлөөлекчилери киртинер, а ол ышкаш чогуур профэвилел органының төлөөлекчизи кирип болур.

Аттестация комиссиязының сан база тус-тус кижилер аайы-биле составын, ооң ажылының хуусааларын болгаш чуруму чогуур күрүне албан-хаакчыларының албан-дужаалынга томуйлаар азы албан-дужаалдан халаар дугайында шиитпирни хүлээп ап турар күрүне органының удуртукчузу бадылаар. Дээдл болгаш кол күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар күрүне албан-хаакчыларының аттестациязын эрттирде аттестация комиссиязының составын Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Күрүне албанының айтырыгларының талазы-биле чөвүлел-биле дугуржулга езугаар бадылаар.

Күрүне органында күрүне албан-хаакчыларының албан-дужаал хүлээлгелериниң онзагай байдалдарындан хамаарыштыр ээлэн каш аттестация комиссияларын тургузуп болур.

5. Аттестация эрттиреринің графигин күрүне органының удуртукчузу бадылаар болгаш аттестация эртер күрүне албан-хаакчызы бүрүзүнге аттестация эгелээринге чедир бир айдан эрте дыңнаткан турар ужурлуг.

Графикке айтыр үүлдер болза:

аттестация эрттирер күрүне органының, ооң кезээниң ады;

аттестация эрттирер хүнү болгаш үеви;

аттестация комиссиязынга эргежок чугула документилерни киреринің хүнүн күрүне органының кезектериниң оларны киреринге харыысалгалыг чогуур удуртукчуларын айытпышаан чарлаар;

6. Аттестация эрттиреринің эгелээринге чедир ийи неделя четпээнде аттестация комиссиязынга аттестацияга кирер күрүне албан-хаакчызынга хамаарыштыр ооң дорт удуртукчузунуң ат салганы болгаш үстүнде турар удуртукчунуң бадылааны үнелел-саналды киирер.

Үнелел-саналга күрүне албан-хаакчызының дугайында № 1 капсырылгага дүүштүр медээлерни киирер.

Дараазында аттестация бүрүзүнде аттестация комиссиязында күрүне албан-хаакчызының дугайында үнелел-саналды болгаш мурнуку аттестацияның медээлери-биле кады ооң аттестация бижиин база киирер.

Күрүне органының кадр албаны аттестация эгелээринге чедир бир неделя четпээнде күрүне албан-хаакчызы бүрүзүнге ооң албан ажыл-чорудулгазының дугайында үнелел-саналды таныштырар хүлээлгелиг. Ынчан аттестация эртер күрүне албан-хаакчызы аттестация комиссиязынга мурнуку эргген хуусаада албан ажыл-чорудулгазының дугайында немелде медээлерни киирер, а ол ышкаш киирген үнелел-санал-биле бодунуң төпшээрешпезиниң дугайында билдириишкин киирер эргелиг.

7. Аттестацияга кирбээн күрүне албан-хаакчылары:

чогуур бөлүктүң күрүне албан-дужаалын ээлээндеп бээр бир чыл четпээннер;

күрүне албан-дужаалын ээлээринге көрдүнген эң улуг назыны четкеннер;

саатты хөрээженнер;

уруун азыраары-биле шөлээде турарлар. Айыттынган күрүне албан-хаакчыларының аттестациязын шөлээп үүгенинің соонда бир чыл ашканының соонда эрттирер.

Квалификация разрядын (класс аайы-биле эрге-дужаалды, дипломаттыг рангыны) тывысканындан, күрүне албан-дужаалынга конкурс езугаар томуйлаанындан болгаш (азы) күрүненің квалификация экзаменин дужаагынындан, мергежил бедиктенинің азы эде өөренгенинің доозулганынын соонда бир чыл хуусаада.

III. АТТЕСТАЦИЯНЫ ЭРТТИРЕРИ

8. Аттестацияны аттестация эртип турар күрүне албан-хаакчызының кирич турары-биле эрттирер.

Бир эвес күрүне албан-хаакчызы аттестация комиссиязының хуралынга хүлээп көөр чылдагаан чокка келбээн болза, аттестацияны ооң чок черинге эрттирип болур.

Аттестация комиссиязы киирип келген документилерни сайгарып көөр, күрүне албан-хаакчызының дыңнаны, херек апарганда ооң дорт удуртукчузунуң күрүне албан-хаакчызының албан ажыл-чорудулгазының дугайында дыңнадыгларын дыңнаар. Аттестация комиссиязы чөптүү-биле боттуг кылдыр эрттирер сорулга-биле аттестация эртип турар кижиниң ооң мурнуку албан ажыл-чорудулгазының дугайында киирген немелде медээлерин болгаш киирген үнелел-санал-биле бодунуң төпшээрешпезиниң дугайында билдириишкинин сайгарып көргенинің соонда аттестацияны комиссияның дараазында хуралынче шилчидер эргелиг.

9. Күрүне албан-хаакчызының бодунуң албан-дужаал хүлээлгелеринге база бүрүн эргелеринге хамаарыштыр профессионал болгаш бот-хууда шынарларын сайгарып чугаалажыш көөрү чөптүү-биле боттуг болгаш эки сеткил-хөөнүүг болуп ужурлуг.

Күрүне албан-хаакчызының албан ажыл-чорудулгазынга үнелел ооң ээлеп турары күрүне албан-дужаалынга квалификация негелделеринге дүгжүрүнге, чогуур кезектің (күрүне органының) мурнунда тургустучган сорулгаларны шиитпирлээринге ооң киржилгезин тодарадырынга, ооң күүседин турар ажылының нарынынга, ооң түңнелдиинге үндезилеттинген турар ужурлуг. Ооң кадында күрүне албан-хаакчызының профессионал билиглерин, ажылдың дуржулгазын, мергежилин бедидип, эде өөренип турарын, а ол ышкаш чогуур албан-дужаал бөлүүнге хамаарыштыр организакчы салым-чаяанын барымдаалап көргөн турар ужурлуг.

10. Аттестация комиссиязының хуралын ооң кежигүннериниң үштүү ийи кезиинден хөй киржип турар болза күштүг деп санаар.

Күрүне албан-хаакчызының профессионал болгаш бот-хууда шынарларын үнелелиниң дугайында шиитпирни, а ол ышкаш аттестация комиссиязының сүмелерин аттестация эртип турар кижи болгаш ооң дорт удуртукчузу чокта ажык азы чажыт бадылаашкын-биле аттестация комиссиязының хуралга олурушкан болгаш бадылаашкынга киришкен кежигүннери ат салыр. Аттестация бижиин-биле күрүне албан-хаакчызы таныжар болгаш адын салыр.

Аттестация түңнелдериниң талазы-биле өске документилер тургуспас.

Күрүне албан-хаакчызының аттестация бижии болгаш аңаа хамаарышкан үнелел күрүне албан-хаакчызының хуу хөрээнге шыгжаттынар.

14. Күрүне албан-хаакчызының аттестация түңнелдери күрүне албан черинче удуртукчузунга ону эрттиреннинің соонда чеди хонуг эртпээнде дужаар.

Күрүне органының чогуур удуртукчузу аттестацияның түңнелдерин барымдаалап турган, дараазында шиитпирлерни хүлээп алыр:

күрүне албан-хаакчызының албан-дужаалын бедидер дугайында;

билиг-мергежилдің ээлчеглиг разрядын (дужаалының класын, дипломаттыг рангызын) күрүне ажылдакчызынга доктааткан чурум езугаар тыпсыр дугайында;

албанының онзагай байдалдары дээш (ажылының нарыны, дүшкүүрлүү, тускай чуруму) күрүне албан-хаакчызынга немелде өскертир дугайында;

күрүненің үстүнде турар албан-дужаалынга күрүне албан-хаакчызын депшидер кылдыр курлавырга киирер дугайында.

15. Күрүне албан-хаакчызы ээлеп турар күрүне албан-дужаалынга дүүшпес дел санаттыгган таварылгада ону билиг-мергежилин бедидеринче азы дагын белеткелче чорудар азы ооң чөпшээрежилгези-биле өске албан-дужаалче шилчидер.

Билиг-мергежилин бедидеринден, дагын белеткелдеч болгаш өске күрүне албан-дужаалынче шилчиринден күрүне албан-хаакчызы ойтылаар болза, Россия Федерациязының Күш-ажыл хоойлужудулгазынга дүүштүр күрүне албан-хаакчызын ажылдаа үндүрер дугайында шиитпирни күрүне органының удуртукчузу хүлээп алыр эргелиг.

16. Бо Дүрүмүүн 14 болгаш 15 пунктулары-биле көрдүүлген шиитпирлерни күрүне албан-хаакчызын аттестастаан хүнден соңгаар ийи айдан орай эвесте күрүне органының удуртукчузу хүлээп алыр. Албанының онзагай байдалдары дээш (ажылының нарыны, дүшкүүрлүү, тускай чуруму) күрүне албан-хаакчызынга немелде төлевирлерни кызырарын, өске күрүне албан-дужаалынче шилчидерин азы ол аттестастаашкынның түңнелдерин езугаар ажылдан үндүрерин ол хуусаа эрткен сөөлүнде болдурбас. Күрүне албан-хаакчызының аарыг азы шөлээлеп турган үеви 2 ай хуусаага кирбес.

17. Аттестация комиссиязы билиг-мергежил разрядын тыпсыры-биле (дужаалының класын, дипломаттыг рангызын) күрүненің билиг-мергежил шылгалдазын, ооң иштинде ээлчеглиг шылгалданы алды ай хуусаада бирээдеп эвээш эвес катап дараазында таварылгаларда эрттирер:

күрүненің өске албан-дужаалынче дараазында шилчидиишкин чокка күрүне ажылдакчызының инициативазын езугаар;

күрүненің албан-хаакчызын өске бөлүктүң болгаш өске специализастаашкынның күрүне албан-дужаалынче кажан шилчидерде;

күрүне албан-дужаалынга бир-ле дугаарында томуйлаарда.

Күрүненің билиг-мергежил шылгалдазының түңнелдериниң талазы-биле аттестация комиссиязының сүмелери болза, күрүне албан-хаакчызынга билиг-мергежил разрядын (дужаалының класын, дипломаттыг рангызын) күрүне албан-хаакчызынга доктааткан чурум езугаар тыпсыр дугайында шиитпирни күрүне органының удуртукчузунуң хүлээп алырынга үнелезин болур.

18. Күрүне албан-хаакчыларын аттестастаарын эрттирген сөөлүнде күрүне органының азы ооң удуртукчузунуң дужаалын (айтыышкынын азы өске-даа актызын) үндүрер, чорутунган аттестастаашкынның кылдынгаан түңнелдерин аңаа сайгарып айтыр. дараазында ээлчеглиг аттестастаашкынны чорудар болгаш кадөлар-биле ажылды экижидер талазы-биле хемчеглерни бадылаар.

19. Аттестацияны эрттиргени-биле холбашкан айтырыгларны хамаарышкан күрүне органы азы судка сайгарып көөр.

Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының аттестациязын эрттирер дугайында Дүрүмүнге № 1 капсырылга

Күрүне албан-хаакчызының аттестациязын эрттирин турар үеде ооң дугайында үнелел-саналдарга кирген турар ужурлуг

МЕДЕЭЛЕР

Фамилиязы, ады, адазының ады;

Аттестация эрттирип турар үеде ээлеп турары күрүне албан-дужаалы болгаш ол албан-дужаалга томуйлаткан үеви;

Шиитпирлээринге киришкени кол-кол айтырыгларны даңзызы;

Албан ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң база профессионал, амы-хууда шынарларының барымдаалыг тайылбырлыг үнелели.

Даштыкы кожаларывыста

МООЛДУҢ ЧАА ПРЕЗИДЕНТИЗИ

1997 чылдың май 17-де, суббота хүнүнде, Моол күрүненің президентизиниң соңгулдалары болуп эрткен. Азий диптің улуг девискээрлиг күрүнелериниң бирээзи боон турар Моолдуң бирги удуртукчузунуң дүжүлгези дээш демиселге үш кордакчы киришкен.

Жамба Гомбожав — үш кордакчының эң улуу. Ол көдээ ажыл-агый эртемниг. СЭКП ТК-ның чанында турган партияның дээди школазын дооскан. 20 чыл иштинде Селенга, Төп болгаш өскедаа аймактарны удуртуп келген. Моон мурнунда Моолдуң Улустуң улуг Хуралынын Даргазының оралакчызы боон ажылдап турган. Бо үеде Улуг Хуралдың депутады. Пунсалмаагийн Очирбат — Моолдуң баштайгы Президентизи. Ол президент болуп 7 чыл ажылдаан. Ленинградтың даг институдунуң доозукчузу, даг инженери эртемниг. Үш дугаар кордакчы —оларның эң аныяа, соңгулдаларга тиилеп үнген Нацагийн Багабанди ол.

Соңгулдалар бүдүүзүндө «Сантар арал», «Прогноз» деп аттарлыг социологтуг шинчилелдер кылыр төптерниң соңгулдалар араазынга чоруктан айтырыышкыннарының түңнелинде бирги черже Н. Багабанди үнген. Соңгукчуларның 53 хуузу ону президент кылдыр бадылаарын илереткеннер. П. Очирбат 33 хуу, Ж. Гомбожав 13 хуу бадылаашкыннарны алыр деп баш бурунгаар чоруктан айтырыышкыннарның түңнелиндыг болган.

Моолга президент соңгулдалары бедик көдүрлүүшкүүнүг идепкейлиг байдалга эрткен. Нацаг Багабанди бүзүрелдиг тиилелгени чедип алган. Соңгулдаларга кириткен соңгукчуларның 60.7 хуузу ол дээш үнүн берген. Ийиги черде П. Очирбат, ооң алган хуузу 26,5. Үш дугаар кордакчы Ж. Гомбожав 12,7 хууну алган.

Моолдуң чаа президентизиниң дугайында чүү чугаалап болурул? Тываның мурнуу чүгүнде кожа-хелбэ чыдар Завхан аймактың Яруу сумузунга малчын өрат Мендийн Нацагтың өг-бүлезинге 1950 чылда Моолдуң келир үеде ийи дугаар президентизи төрүттүнген. Ада-иезин Багабанди деп адап алган. Тыва дылче очулдурарга бичии оол дээн уткалыг сөс. Шынап-ла, Моолдуң чаа президентизи чолдак, тырың мага-боттуг. Ачаазы 46 харлыг турда ол төрүттүнген. Авазы Рашжамцын Тогоо Багабанди төрүгүнер чылда 32 харлыг турган. Ада-иезин кайызы-даа Яруу сумузу чурттуглар.

Нацаг Багабанди ортумак школаны Улаастайга 1968 чылда дооскан. 1972 чылда Ленинградтың соодулга техникумун дооскан. Соодулга дериг-хөрекселдериниң техник-механиги деп тускай ортумак мергежилдиг дипломун алган. Техникум дооскаш, Улан-Баторнуң арага кылыглары бүдүрер комбинадынга слесарьдан механик, инженер чедип, депшип ажылдаан. 1975-1980 чылдарда Одессаның аъш-чемниң технология институдун дооскан. Бо удаада аъш-чем үлетпүрүнүң инженер-технологу деп дээди мергежилдиг апарган.

Институт дооскан соонда партия ажылынче шилчээн. Төп аймактың партия комитединиң идеология килдизениң эргелекчизинге дөрт чыл ажылдаан. 1984-1987 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында политиктиг тайылбырлакчыларының бижээн статьяларындан үш үүлдү чугулалап ангылаан болур. Бир дугаарында, Улуг Хуралдың тургусканы Чазал демократтыг партияларның төлөөлериниң тургустунганы болганда, оларга улур деңзигүүр тургузары-биле соңгуучулар МАРН-ның даргазын президент кылдыр соңгаан деп турар. Ийи дугаарында, Н. Багабанди кандыг-даа албан-дужаалдарга ажылдаа чораан, бодуп билдилиг, дуржулгалыг удуртукчу кылдыр көргүзүп шыдаан. Моолдун Улуг Хуралын даргалап турган, даштыкы чурттарга албанның аян-чоруктарын кылып, Моолдуң даштыкы харылаааларын быжыктырарына үлүүн киирген. Турштуг, негелделиг удуртукчу деп чон ону билип турар. Үш дугаарында, ооң аныяк назыны. Амгы үеде Моолдуң премьер-министриниң хары 42. Улуг Хуралдың даргазы 44, ооң орлакчызы 33 харлыг. Аныяк даргалар-биле аныяк президент ажылдазын дээш моол чон ындыг шилилгени кылган деп санап турар.

Тыва Республиканың Президентизи Н. Багабандиниң адынга байыр чедиргеи. Моол күрүненің келир үеви дээш чымыштыг ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни, кудыкшылды күзээн телеграмманы чоруткан.

Борис КҮЖҮГЕТ.

Тыва Республиканың Президентизиниң протокол албанының удуртукчузу.

Н. Багабанди, моон мурнунда премьер-министр турган, амгы үеде депутат Н. Жасрай, депутат Ж. Гомбожав, шүлүкчү Л. Тудев оларның аттарын чажыт бадылаашкын бюллетенинче киирген. Н. Багабанди делегаттарның 71,9 хуузунуң бадылаашкынын алгаш, кордакчы кылдыр бүрүткеткен.

Май 17-ниң хүнүнде дөртен чеди харлыг Нацаг Багабанди бүзүрелдиг тиилелгени чедип алган. Тиилелге анаа-ла келбес дээрэн билдингир. Моолдуң политиктиг тайылбырлакчыларының бижээн статьяларындан үш үүлдү чугулалап ангылаан болур. Бир дугаарында, Улуг Хуралдың тургусканы Чазал демократтыг партияларның төлөөлериниң түңнелин чугаалашкаш, чөптүг түңнелдерни үндүрүп, намның даргазынга Н. Багабандиниң соңгаан. МАРН—коммунистиг партия эвес, программазы-биле алыр болза социал-демократтыг партия болур.

Съезд соонда, Моолдуң президент соңгулдалары эгелеп турда, намның ийиги конференциязы болуп эрткен. Президентиниң албан-дужаалынга МАРН-ның мурнундан кордакчының адын ук конференция чарлап үндүрер турган. Делегаттар нам даргазы словарьлар тускай эртемнерге хамаарышкан номнар чугула хереглеттинин турар апарган. Ол негелдени чүгле библиотека хандырып, сонуургадып болур. Ооң херечизи кылдыр 1996 чылда номчукчуларны хаара тудар талазы-биле көрдүнген планын библиотека ажылдакчылары күүсеткеннер. А бо чылын библиотекаларга кээп турар номчукчуларның саны 2 катап өскен.

Ооң ажылдакчылары номчукчуларга ном бээр, массалыг ажылдар чорударынан аңгыда, үениң негелдезинге дүүштүр чаартыкчы, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турар. Чижээ, Өвүр кожуунунуң библиотекалары — «Тыва улустуң уттундурган чаагай чаңчылдарын нептередип, ону амыдыралга боттандырары» база «Өг-бүле номчулгазы», Тандының библиотека системалары «Өг-бүле төвү», «Библиотека — кижизиг чоруктуң төвү», Кызыл хоорайның «Сагыш-сеткилдиң төвү» деп угланыышкыннарны шилип алган үре-түңнелдиг ажылдап турарлар. Ол ышкаш библиотекаларда национал болгаш чурт-шинчилел, уран хөгжүм дээн ышкаш чаа киллистер ажыттының турары база солун. А киллистер номчукчулар-биле чогаалчыларның, эртемденнерниң, композиторларның юбилейлеринге, Тываның төөгүзүнге хамаарыштыр ном делгелгелери, ужуражылгаларны, темалыг кежээлерни организастап эрттирип турар. Ооп аңгыда номчукчуларның янзы-бүрү айтырыгларынга харыысны дилеп тываарын, кандыг-бир темага кежээ эрттирер сценарийни азы сүмени кылып бээриниң төлевирлиг аргазын база ажыглап турар. Ниитизи-биле библиотека ажылдакчыларындан ажылынга ак сеткилдиг, кызымаккай, чогаадыкчы ажылдап турар библиотекарлар эвээш эвес. Оларга Н. Лапкина, А. Монгуш, М. Домарева, М. Филиппова, Т. Хертек, А. Холбажык, Т. Кызыл-оол, А. Березкина дээш ооп-даа өскелер хамааржыр.

Акшаландырыышкын айтырыы чеже-даа берге болза, библиотекаларны хаар дугайында чугаа турбас дээрэинге бүзүрээр бис. Чүге дээрге ном чокта, кандыг-даа кижи дүмбей карангы-биле дөмей-ле болгай. Ынчангаш удуртукчулар, организация, албан черлери, хууда сайгарлыкчылар, өг-бүлелер библиотекаларга эвээш-биче-даа болза материалдыг дузазын көргүзери күзенчиг.

Тамара ЛЮНДУП.

Пушкин аттыг национал библиотеканың эртем-методиктиг килдизениң эргелекчизи.

Чугай

ЧӨП АЖЫГЛАЗА

Кызыл хоорайдан ырак эвесте турар Ондумнуң дагларын ырактан көөрге, ак, кызыл өңнүг чугай даштыг, каът хаяларлыг чер-ле болгай. Ондумнуң ол даштарындан чугай өрттедип турган. Ол чугайны дайын мурнунда чылдарда ажылгыр кижилер керээ чарын алгаш өрттедип турдулар. Бо чугайны капчаар өрттедип, бүдүрүлгелерге, албан организацияларга ажыглап турганын Чербинин, Кара-Хаактың улуг назылыг чурттакчылары безин, кончуг эки билир. Амгы бо берге үеде бажың чугайлаар дээш чугай сураглаарга кайда-даа, кайы-даа садыларда чок боор-дур.

Чугай өрттедирде ол оңгарларга узун дурту 3 метр ыяштарны чыып салгаш, ол чугай даштарын адаанга, үстүнге салгаш, ол ыяшты өрттеткеш, кырын чүгле ыш үнер кылдыр дуглап каар ол-ла чүве. Кажан ол ыяштар хыш төнгеп соонда, ол өрттенген даштаарны алгаш, кочалга сугдаа куткаш эзилдириптерге, ол сугда даш бусталып хайынган сөөлүнде, ак чугай апаар магалыг чүве-ле болгай.

Бырак чер Терлиг-Хаядан чугай сөөртүрүнүң орнунга мыжыында чоок черге Ондум даштарын ажыглап, чугайдан өрттетсе кандыгыл?

Бо шагның аныяктары азырадыкчы хөөнге кирген, белен чүве маная, белен чүве тыа алырын бодаар чоруун соксаткаш, шак мындыг чоок черлерже барын ажылдаар күзелин илереткен болза, үүле бүдер ужурлуг. Ол үеде Ондум чугай бүдүрүлгезин удуртуп, даргалап турган кижи Салчак Сакмал. Ынчангаш Кызыл хоорай чагыргаа чери бо чүүлдү өөренип көргеш, Ондумнуң чугай дажын ажыглалга киирип, чөл ажыглаза эки хире.

Тюлюш ДАВАА.

Кызыл хоорай.

Национал библиотекада

НОМ ЧОКТА...

БИБЛИОТЕКАЛАРНЫ ХААР ДУГАЙЫНДА АЙТЫРЫГ ТУРБАС

«Эртиненг черден казар, эртемнерни номдан тывар» деп үлегер домактың тыптып келгени-даа анаа эвес. Шынап-ла, номнуң ажыын, үнезин корбээн кижи ховар-ла.

Библиотека кижи бүрүзүнүң амыдыралының бурунгаар депшилгезинде кол черни эзлеп турар. Бичии чаштың ном-биле баштайгы ужуражылгазы база ооп эгелээр, а школачы назынында кичээлден дашкаар номчулга, тускай эртем чедип алыры, ону улам сайзырадырынга база-ла библиотека улуг салдарны чедирер дизе, чазыг болбас. Ынчангаш ооп ном курлавыры амыдыралга хүн бүрүде чугула херек, алдын эртинези, бистің келир үеде салгалывыстың өнчү-хөрецгизи. Олар хоорай, суур бүрүзүнде культураның үнер дөзү болуп турар.

Амгы үеде акша-шалың чогуур үезинде үнмейн турар. Чоннуң чаа номнар садыы, солун, сеткүүл чагыдыг алыр аргазы барык чок. Ынчангаш ном, сеткүүлдү база өске-даа материалдарны чүгле библиотекадан номчуп ап турарлар кайы көвей. Ажылагый, бүдүрүлге, өөредилге черлериниң амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажылдаары негеттинип келгени, чон бодунуң төөгүзүн, культуразын үнелеп, катап тургузуп эгелээни, номчукчуларның негелдезин, сонуургалын улгаттырган.

Янзы-бүрү тайылбырлыг номнар, энциклопедиялар, словарьлар тускай эртемнерге хамаарышкан номнар чугула хереглеттинин турар апарган. Ол негелдени чүгле библиотека хандырып, сонуургадып болур. Ооп херечизи кылдыр 1996 чылда номчукчуларны хаара тудар талазы-биле көрдүнген планын библиотека ажылдакчылары күүсеткеннер. А бо чылын библиотекаларга кээп турар номчукчуларның саны 2 катап өскен.

Ооп ажылдакчылары номчукчуларга ном бээр, массалыг ажылдар чорударынан аңгыда, үениң негелдезинге дүүштүр чаартыкчы, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турар. Чижээ, Өвүр кожуунунуң библиотекалары — «Тыва улустуң уттундурган чаагай чаңчылдарын нептередип, ону амыдыралга боттандырары» база «Өг-бүле номчулгазы», Тандының библиотека системалары «Өг-бүле төвү», «Библиотека — кижизиг чоруктуң төвү», Кызыл хоорайның «Сагыш-сеткилдиң төвү» деп угланыышкыннарны шилип алган үре-түңнелдиг ажылдап турарлар. Ол ышкаш библиотекаларда национал болгаш чурт-шинчилел, уран хөгжүм дээн ышкаш чаа киллистер ажыттының турары база солун. А киллистер номчукчулар-биле чогаалчыларның, эртемденнерниң, композиторларның юбилейлеринге, Тываның төөгүзүнге хамаарыштыр ном делгелгелери, ужуражылгаларны, темалыг кежээлерни организастап эрттирип турар. Ооп аңгыда номчукчуларның янзы-бүрү айтырыгларынга харыысны дилеп тываарын, кандыг-бир темага кежээ эрттирер сценарийни азы сүмени кылып бээриниң төлевирлиг аргазын база ажыглап турар. Ниитизи-биле библиотека ажылдакчыларындан ажылынга ак сеткилдиг, кызымаккай, чогаадыкчы ажылдап турар библиотекарлар эвээш эвес. Оларга Н. Лапкина, А. Монгуш, М. Домарева, М. Филиппова, Т. Хертек, А. Холбажык, Т. Кызыл-оол, А. Березкина дээш ооп-даа өскелер хамааржыр.

Акшаландырыышкын айтырыы чеже-даа берге болза, библиотекаларны хаар дугайында чугаа турбас дээрэинге бүзүрээр бис. Чүге дээрге ном чокта, кандыг-даа кижи дүмбей карангы-биле дөмей-ле болгай. Ынчангаш удуртукчулар, организация, албан черлери, хууда сайгарлыкчылар, өг-бүлелер библиотекаларга эвээш-биче-даа болза материалдыг дузазын көргүзери күзенчиг.

Тамара ЛЮНДУП.

Пушкин аттыг национал библиотеканың эртем-методиктиг килдизениң эргелекчизи.

«ТЫВАКОМПЛЕКТ» ДАРААЗЫНДА ЧҮҮЛДЕРНИ КЫЗЫЛДА СКЛАДТАН САДЫП ТУРАР:

— долгандыр хемчээли 57-ден 219 мм чедир суг чайдырар хоолайлар,

— суг болгаш газ дамчыдар 15-тен 273 мм чедир хемчээлдиг хоолай,

— кандан кылган 25-тен 100 мм чедир хемчээлдиг тудуштурар ыргак херекселдер,

— 15-тен 55 мм чедир хемчээлдиг тудуштурар муфта деп херекселдер,

— 50-ден 250 мм хемчээлдиг тырткыыштар,

— 0,55—20 мм чуга кан демирлер,

— чылыдылга радиаторлары, 7 секциялыг шойлар,

— МР-3 маркалыг 3 болгаш 4 мм чоон канналга электродтары,

— янзы-бүрү өңнүг тудуг будуктары,

— янзы-бүрү парниттер,

— хырба хевирлиг шил,

— отка быжыг туйбулар,

— аңгы-аңгы хемчээлдиг кадаглар, шоптулар болгаш оон-даа өске.

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 85—18. **Телефоннары:** 3-04-92, 3-08-17.

ЧАРЛААЛДАР

ДООЗУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Шагаан-Арыг ортумак школазын **1957 чылда** доосканнарның чыыжы **1997 чылдың август 15**-те кожуун чагыргазының бажыңынга болур.

Дадывыры **100** муң рубль.

ОРГКОМИТЕТ.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызы республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге база организацияларынга хөй чылдарда ажылдап чораан хоочун агроном

Норбу Бүрзекеевич САТТЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Дүк кагарда, салырда йөрээлдер

ТОРГУ ДЕГ ЧЫМЧАК БОЛЗУН

Республиканың хоюнун дүгү чылдан чылче улаштыр тырлыш чыдыш берген. Бурунгу эрги арга-биле кидис кылыры, ону байырлыг шинчи-биле езулап белеткээри, хой дүгүн болбаазырадыры (дуржулгалыг ийи-чаңгыс өг-бүлелерни, кожа-хелбээлерни, Кызылда алгы заводун санаваска) хагдынган. Аграр үлетнүр үндезининге хой болгаш өшкү дүгүн белен продукцияже шилчидери амдыызында шуудаалак.

Дүктү садары—хүнүн чугула айтырыы. Бо хүнүерде автомашиналарга шээр мал дүгүн чүдүрүп алгаш, өрүкуду шуушканнарга каш-даа таварыштым. Кодээ бүдүрүлгелерниң төлээлери дүгүн акшага садар, бараанналарга орнаарыныңқ хемчеглерни ап турар. Оларга олча-омакты күзевишаан, дүк кагарының, дүк салырының уттундурган тайылбырын, йөрээлдерин «Тыва улустуң алгыш-йөрээлдер» деп дептерден (1990 чылда чырыкче үнген) ушта бижидим.

Арапчор ОКСУР.

Шаанда тыва чон частың берген.

Тода көөргe, шылбалап карттааш, чадагай хой кажаазында селестей кадыра салып каан эндерик хой саваштар ырактан-на агара берген чайынналып тургулаар боор. Аныяк-оскенни дүк какчып, ону дытчып, салчып берицер деп ашактар, тырыц, шыырак өрлер болгаш хир кага берген торгу-чычыы тоннарлыг, кадыг идиктерлиг кадайлар база хээлиг, эңмек дыргактарын чолдайтыр деңней таарыл каан баштарында актыныпкан, өрээн-шокар хөйленгерлиг кадай-кыстар аттыг, чадаг, дем-не сөктүп келгилээр.

Хөм барбалар, хеден шоодайлар ногаан шыкта дүктү долдур дыгып каан дартая берген чыткылаар боор. Дүк хөй болур болза, ийи хөмге кагар, Безерек деңгүр-деңгүр оолдар кежегелерин содуңнадыр давып самнаан, кызыжактар салган дүк шаптап, суглаар суг чылыдып, бичелеп дажып, тос-таңма ыяш доскаарларга куткулаар. Улуг-биче хумуңнарга сугну -узуп куткулааш, балдырлары ыттаңнадыр аргажып, ужуптурбушаан, то-чая дажыглап тургулаар.

Дүк кагар кижилер боттоттарынга шаптыктаваа кылдыр хериглиг хөмнү долгандыр ийи балдыр кырынга дискеттей олуруптарга, дыдып каан чуңгактыг курргаг дүктү бир куспакты эккеп салыптар. Оон хоюглап каан узун суук саваштарны кижи бүрүзү сегирип ап, баштай оң холдарны көдүргеш, бир кижи «че-ве, бирээ, ийи, үш, деңдеңдеэрге, шупту хары угда деңге дүжүргеш, бодунче сывыра тыртып, солагай холдарны көдүргеш, база-ла ынчаар тудускаш, ам-на хөлүп чоруй баар. Шериг парадта деңге баскан марш ышкаш, ана чиртилээр. Кончуг кадаң ашактар, мөчекмөчек шыгганнарлыг күдер эрлер кадыг хөмде дүктү барып-барып ийи кезек черге кара күш-биле улдааргa, чайлагларныңқ тооруктуг ногаан эзимнери дицмиреп, эрээн-шокар аяңнары дирицейнин турар боор. Узун суук дүктер дадаазынналып, хөвец дег хоюп кээрге, педиредир таптаптарга ийи эр кижи тура халышкаш, щуудун долгааш, ийи каттапкаш, куруг барбаже киир кээптар. Кадайлар сымыранчып, каттыржып, дүктериңқ ак-каразын ылгавышаан, дыдар.

Хире-хире болгаш, аъшчемни эккеп, хой сүдү-биле сүттээн кончуг хоюг сарыг шайны дизе салыпкан соонда, секпередир куткаш, каш аартааргa-ла, кижи чайгаар сергеп, мага-бот күш кирип, чугаа-соот төктүп келир. Үзе тырттарга, улам дам шөйлүп чоруй дадаазынналы бээр шөйген быштакты дайнап орда, ана чаак суу сайыраар чүве-ле болгай. Эм-дом дег амдан-сүүзуннуг ак чем чооглап алгаш кижи база дагын савап кириптерге, могап-шылаарындаа билбес, улам дам барып, ыр-шоор киткеп турар апаар.

Чорук кылып чораан кижи аъдыныңқ аксын ээй тыртып, бо аалга ыяап-ла дүжер. «Үүле бүтсүн!» деп мендилээрге, «Ындыг-ла болзун! Чорук чогузун!» дижип чолукшуп харыылаар. Аяк-шайны аартап, ак чемни өмзааш, йөрээлди салгаш, демги чорук кижизи үүле бүдүржүп киритпер.

Дүктү салып өгелээрде, шевер хереэжен салыкчылар хоюдур хап каан дүктү бир тудумну алгаш, ону ортузундан үзе тырткаш, оларныңқ кайызын-даа катай деңнештир дыдар. Адак сөөлүнде дүк өгжөйтир дескилежип кээрге, эге дээр узун калбак кидистиңқ кырынга оюк-делик чок кылдыр деп-дескилей чада салгаш, адыш-биле таптай базар. Чер ыры бээрге-ле, ону база катап демги өзугаар ийи каът кылдыр каттаар. Дыдып каан дүк дескилей дола бээрге, көк мөөн кылдыр шаптап кааптар.

Ооң соонда үш хире кижи хоюглап чазааш, ийи уштарын үттүг-ыяштар сугарынга өйлеп каан кургаг өзекти аргажып келгеш, салган дүктүг эгениңқ ужунга саң дорт салгаш, чуй идип тырган, баштай ооңқ куруг ужунга, ооңқ соонда, шуут төндүр ораaптар. Оон аргамчы-биле узун дургаар шарыптар. Сыдымныңқ ийи ужунда доңнап каан үттүгыяштарны улүг өзектиңқ ойлеп каан уштарынга кедире суккулап каарга, аъттыг кижи чедип келгеш, аргамчыныңқ мунган ортузун соңгу дергилерге баглап алгаш, дукпуртуландыр сөөрткеш чоруптар. Шыкты өрүкуду чортар. Ол үеде ыры, каргырааны салып-ла турар.

Дүрүглүг дүктү сөөртүп дооскаш, чазыптарга, улуг улус йөрээлин салыр. Аалда улустуң каткы-иткизи чайтыцайныңқ, чугаа-сооду куттулуп, хамык улуг, биче кижилер дамырак сугга чуп, хеп-сынын эде чазанып, чазык-чаагай хөөрежип дойлаар.

Улус база катап шайлаар. Алдын эриктиг оңгар шокар тавактарда оваалай салган далган, тараныңқ, опайтыр каггaн өреме-саржагныңқ хөйүн канчаар. Кижи бүрүзү улуг, биче-даа дивес өремелеп, саржаглаарын саржаглап чип билир. Чүгле хырын быжыы билир чүве дээр. Ол аразында могелерни салыр. «Шүүлген мөгеге ужа, үжүүрүнге — төш!» — деп, аалдың өр ээзи аазап турар боор.

Ол ажыл үезинде эц-не хүндүлүг кижи — хой-мал кадарчызы. Кадарчыга өгбүрүзүнден кош-кыры болгаш аңаа эштей борбак эттти инчикке суп бээр. Ол байырга ырлап турган ырлар болгаш йөрээлдер:

Саваaш бажын
савалдырган
Сарыг хойнуң таагызы,
Сагыш-чүрээм
саймааратка
Сарыг баштыг кижи кызы.
Саваaш бажын
савалдырган
Сарыг хойнуң таагызы,
Салып-салып өйүп кээрге,
Сарыг хевис кожеге боор.
Ак-ла дүктү хоюдар дээш,
Ак-ла талдан кылган
саваaш,
Аар дүктүң таагызын
Арылдыр-ла саваaн
саваaш.
Кезек кижи херилдирген
Хенче хойнуң таагызы,
Кезек кады чурттаксай
бээр
Хеймер кара уруг эшти.
Тозан хоюм дүгү турда,
Торгу-маңнык тоовас-ла
мен,
Доңат сооктар үезинде
Торгу-маңнык торбаан
болбас.
Чаткан хөмү чаштылчак
болзун,
Саваaш бажы чарылбас
болзун.
Дүк кагарда хол
хаварбазын,
Дүргек-дүргээ-биле хоюг
болзун.
Көргелекте хөвец дег
болзун,
Каккалакта кадак дег
болзун.
Дыткан дүк дыттынгыр
болзун,
Үскен дүк үстүнгүр
болзун.
Салган дүк салдынгыр
болзун,
Чашкан суу чараштыр
дүжүп,
Суглаан суу шулу дески
сицзин,
Өл деже кутпазын,
Оюк-делик дүшпезин.
Улуг-өзек дески болзун,
Улуг үүле дегийт бүтсүн,
Дүрерге дүрдүнгүр болзун,
Шарыырга шарыттынгыр
болзун,
Хылыраазы кыдыын
дескилезин,
Үттүг-ыяш үдү
чирилбезин,
Тыртарга тыртынгыр
болзун,
Сөөртүрге сөөртүнгүр
болзун,
Тударга туттунгур болзун,
Өөрге өйдүнгүр болзун.
Кырлаарга кырлаттынгыр
болзун,
Дискектээрге
дискектеттингир болзун.
Катап-катап тударга,
кадыг-кадыг болзун.
Улуг үүле бүткен,
Улуг тевене дыынмазын.
Үүле чайгаар бүтсүн.
Көк буганың хөөмейи дег
болзун,
Сарыг аскырныңқ саары дег
болзун.
Дээр суу өтпес болзун,
Демир тевене дыынмас
болзун!
Эр хойнуң дүгү
Эргек дег кылын болзун,
Тогду хойнуң дүгү
Торгу дег чымчак
болзун.
Буга мойнаа ышкаш,
Быжыг-ла болзун,
Булак чаагай болзун.
Үүле бүтсүн,
Кидис алдынгыр болзун!
Дээр суу өтпес болзун,
Тевене дыынмас болзун!

Кара-Хөлден чагаа

КАГДЫНГАН БАЖЫҢНАГ

Чурт рынокче кирген чылындан эгелеп совхозувус кудургайлап бадып эгелээн. Ооц караккa бир көскү талазы — аңгайган-кеңгейген, ээн-хос бажыңнар.

Тоймаглаттынган ол бажыңнарныңқ чамдыызыныңқ чүгле орну-довураа өпейип туруп калган. Организация, албан черлериндeн хоозурап дүшкен аалчылар бажыңы, аштанып-чемненир, чазаныр черлер база улуг чунар-бажыңқ дээш, чежезин ол дээрил.

Чамдык кижилер боттарынга орулгалыг, чонунга ажыктыг чүүлдерни хуужудуп-даа алгаш, ону шын ажыглап, саарып чадажып каары хараaданчыг. Кижилер чыл келген тудум өзүп-көвүдеп турар. Чайын кудадойнуң, аныяктарныңқ өглеп-башкарлып турарынныңқ санындан эскерип турар бис. Кижи бодааргa бажыңбалгат оон дудак чок немежип турар болгу дег. А ол ындыг эвес, а шуут дедир болганы элдептиг. Бажыңнар немей туттунар хамаанчок, ээн-куруг бажыңнар эңдерилер. А демги өг-бүле тутканнарныңқ чамдыктары хоорайже, кеңдээже чурттай бээр, бир чамдыктары адаиези каш малы-биле суурга чурттаары бергезинден көдээже көже бээрге, ажы-толу бажыңнарынга улаштыр чурттап, ээлеп, өөренип турарлар база бар.

Чамдык бажыңнарны орнажып, солчуп, суур иштин бир кылдыр көжүп-даа турарлары бар. Эптиг, турум бажыңқ дилээн чамдык улус үреп, үптеп каапкан бажыңнарны септеп-селип кылыр дээрге, материал чок. Цемент, чугай, тууйбу, кадаг, чымчак материал мында чок. Шифер, соңга шили садыгга келгилээр — өртээ аар. Хоорайдан тыптынып ап болур дозу-будук өртээ база аар, ону бээр эккеп аарынга чарыгдал хөй үнер.

Мында пилорама бардаа болза, кывар-чаар материалдар-биле чедир хандырбайн турарындан ажылы шуудап чадап турар. Шыдаптар ажылын өске черлер-биле керээ чарып, орнап, солужулга азы өскедаа аргаларны ажыглап, боттандырарынче чогуур кичээнгей салбайн турары совхозтуң удуртукчуларыныңқ кошкак шимчээшкининден болуп турары билдингир.

Ээн бажыңнарны канчаптаа болур аргалары бар, ол бажыңнарныңқ ээлери бажыңын боттарынга ажыктыг кылдыр саарып, хуулдуруп шыдаваны база багай-дыр. Чүгле бистиц суурда эвес, а кайы-даа кожуун, суурлардан ындыг октаттынган хос бажыңнарны көрүп болур бис. Үениц аайы-биле хоорайга чурттаар кижи арбыдаан, ында база-ла орнажып, садып турарын кайы ол дээр. Чер өртээ аар эвес турган болза, ээн бажыңнарны бускаш, аңаа аппарып катап тудуп, садып, орнап чүге болбас деп. Бажыңқ өртээ хоорайга аарышкылыг деп чүвени кым-даа билир болгай.

Сергей КҮЖҮГЕТ.
Кара-Хөл суур.

Специалист сүмелеп тур

ТЫПТЫП КЕЛЗЕ...

Чайгы үеде аажок изип, каңнай бээрге, капуста болгаш капустага хонар, оларныңқ бүрүлерин арттырбас, хоралыг курттар тыптып келир. Тывалап оларны каңдаашкын курттары деп адаар.

Улуг-Хем кожуунда ындыг курттарныңқ үш хевири бо чылын бар болган. Биргизи куузумаар болгаш оргазын дургаар чиңге кара шыйыгларлыг. Ийигизин кара баштыг испанка дээр. Ооц чүзүнү кара-даа болза, чалгынныңқ кырында ак шыйыгларлыг. Ооц хемчээли 1,2—1,5 см. Өскезин кызыл баштыг доос-кара дээр. Ооц өңү шуут кара. Хемчээли 1,5—2 см. Бо амытаннар картошканы черле чандыр көрбес.

Капустаныңқ дайзыннары картофельден көвей. Ак ховаган, бурут ховаган, оңнүг, крестилиг, калбак курттар болгаш оон-даа өске.

Олар-биле демисежирде, бир-ле дугаарында: картофельдиц бок үнүштерин чок кылыр хөрек. Картофель тараан шөлдү долгандыр бок үнүштерден арыглаар. Ооц соонда одуурлар аайы-биле хөрзүнүң үлдүртин сайзырадыр, суггарар.

Хоралыг курттарны химиктиг бүдүмелдер чокта узуткаарныңқ аргалары база бар. Колдуунда дурман, белена, бузина дээр үнүштериц хандызын алыр. Бузинаныңқ 200-300 гр бүрүлерин 10 литр сугга хайындырыптар. Беленаныңқ 1 кг бүрүлерин база-ла он литр сугга хайындырар азы 12 шак иштинде тургузаар. Аңаа дөртен грамм хеп чуур саваңны холуур. Бүрүлерни шүүрeп каапкаш, үнүштерни лейка-биле чаштырып суггарар.

Химиктиг бүдүмелдер ажыглап база болур. Оларга цецис болгаш сумасидин хамааржыр. Бо бүдүмелдерни 0,3—0,5 картофельге карбофосту (3 кг), капустага 0,6—1,2 кг черге хереглээр (бир-бир га черге холуур). Химиктиг бүдүмелдерни ажыглаанда, картофельди болгаш капустаны 25-30 хонганда чемге хереглеп болур. Химиктиг чаштырылга үезинде айыыл чок чорукту бүрүн сагыыры чугула. Ол ышкаш ындыг ажылдарны изиг эвес, а серизин хүннерде кылып чоруткa чогуур.

Валерий САВЕЛЬЕВ,
Үнүштер камгалалыныңқ Улуг-Хем кожуунда кол агроному.

БОДАН, ЧОЛААЧЫ

ТР-ниц Күравтоинспекциязы 1997 чылдың бирги чартыында орук шимчээшкининиц дүрүмнерин хажыткан таварылгаларныңқ болгаш чолаачыларны сагындырган ажылдарыныңқ түңнелин үндүрген.

Бо чылдың 6 айныңқ иштинде Күравтоинспекцияныңқ дежурныйлаашкын кезээ 118 когараашкын түңнелдиг автотранспорт озал-ондаан бүрүткээн. Эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 8,5 хуу эвээш болганы ол. Ук орук-транспорт озал-ондактарынга (ОТО) 39 кижи өлген, 127 кижи янзы-бүрү мага-бот кемдээшкинин алган.

ОТО-нуң анализин көөрге, автоаварияларныңқ хөй кезии найысылалда болуп турар: 47 озал-ондакка 13 кижи өлген болгаш 45 кижи балыг-быыкын арткан. Орук-транспорт озал-ондаа Танды кожуунда база өскен: 7 озал-ондакка 3 кижи когараан, 8 кижи кемдээн. Ак-Довураккa болган 6 озал-ондактың түңнелинде 4 кижи амы-тынындaн чарылган, 6 кижи кемдээшкин алган.

Озал-ондактарны сайгарып көөрге, хөй нуруузу чадаг чорумалды таварты-ры — 54, чайлыр таварылга —33, үскүлежиишкин — 14 болган. Үстүнде таварылгаларныңқ хөй кезии орук шимчээшкининиц мындыг дүрүмнерин хажытканындан таваржып турар: светофорнуң хоруглуг деп медээзинде белдирни эрткенде, белдир эртер дүрүмнү хажытканда, эзирик руль башкарганда, демдек чок черлерден чадаг чорумалдар орукче үне халаанда.

ОТО-ну эвээжедир соруга-биле Күравтоинспекция профилактиктиг ажылдарны чорудуп келген: КАИ ажылдакчылары орукка айыыл чок чоруктуц талазы-биле лекцияларны 246 күш-ажылчы организацияларга, бүдүрүлгелерге, 76 школаларга номчаан, радиога — 6, телевидениеге— 14 катап дамчыдылгаларга киришкен.

Бичии уругларныңқ орукка кемдээшкин ап турары уламчылавышаан. Эрткен чартык чылда 16 харга чедир уруглар-биле холбаалыг 26 автоавария бүрүткеттингeн. Аңаа 4 уруг өлген, 26 уруг балыгланган. Бо сантүңнериниц артында кемдээн кижилер бар дээрзин угаар керек. Бо бүгү бистериниц, улуг улустарныңқ уруг-дарыгларывыска орук кежер дүрүмнерни сагындырбайн турарывыста, харын-даа чамдыкта оларнын-биле кады орук дүрүмнерин хажыдып, үлегер көргүзүп турарывыста. Улуг улустар чаныкта турза-даа, озал-ондактарныңқ хөй кезии уруглар орукту чөпшээревээн черлерден кежер, хөнертен орукче үне халыыр азы уругларныңқ орукка ойнаар таварылгаларныңқ түңнелинде бооп турар — оон кээп чолаачыларны буруудадып турар бис.

РФ-тиц транспорт ээлеринге торгаал онаарыныңқ чаа хевири күштүг болуп өгелээнден бээр барык 2 ай болган. Торгаалдар түңү өскенинден орук шимчээшкин дүрүмнерин хажыдар чоруктар мурнундаагызынга көөрде, мүн-не кызырылган. Чижээлээрге, күравтоинспекция ажылдакчылары июнь айда 3211 орукшимчээшкин дүрүмүн хажыткан чоруктарны бүрүткээн. Ооц иштинден транспортту эзирик башкарган дээш 256 чолаачыны илереткен, оларныңқ 61-иниц чолаачылаар эргезин казаан, а артканнарын янзы-бүрү торгаалдарга онааган.

Руль артынга ижеринге ынак чолаачыларга ол дээш үүү болурун база катап сагындырып каалы. Бир эвес бир дугаар туттуруп турар болза, 8-12 чедир ажыл төлевириниц адаккы хемчээли-биле (АТАХ) азы 667920-ден 1001880 чедир торгаар азы чолаачылаар эргезин 1 чыл иштi хуусаада казыыр. Ийи дугаар таваржып турар болза, 10-15 АТАХ-биле торгаар, азы чолаачылаар эргезин 2-ден 3 чыл чедир хуусаада казыыр.

Ынчангаш чолаачы, эзирик руль артынга олурар мурнунда, эки боданып чор —торгаал силериниц карманнарыңқарга кайы хире салдар чедирип болурун билирле болгай силер.

ТР-ниц ИХЯ-ныңқ Күравтоинспекциязы чолаачылар орук шимчээшкин дүрүмнерин сагывышаан, ону хажыттайн, хамаатыларныңқ чүрттaлгазын, кадыкшылын камгалавышаан, соңбиле боттарынга чугула херек акшаны камнап алыр дээрзинге идеген турар.

Анатолий СТЕБАКОВ.
ИХЯ-ныңқ КАИ килдизиниц информация-агитация салбырыныңқ улуг инспектору.

Амы-хууда бодал

ХАНДЫР КӨӨРГЕ — КАНДЫГЫЛ?

Рынок экономиказыныңқ үезинде бюджетте турар солуннарныңқ үндүрүлгези бергедээн деп үргүлүү дыңнап, номчуп, чамдыкта солуннар неделя-неделязыбиле, харын-даа ай-айы-биле, чырыкче үнмейн баарын ала караавыс-биле көрүпдаа турар бис. Номчукчуларныңқ чагаа бижиир идепкейн баткан, солунчуларныңқ балдыры кошкаан, «чүктешкизи» аартаан деп база дыңналып, номчуш чок материалдарны бар-ла шаа-биле «агартып» турар, оон туржук харын: «Садып алыр болзуңза, садып ал даан, кара киш чок болганда, сарыг кундус бээрге чоп далдаар сен, оске номчуур чүвец бар эвес, караац мунгаш, кулаац дуюк чоруур сен бе?» дээн ышкаш хөөннер бар. Эңгиин номчукчындыг чугааларны хүлээп ап, «билип», сагыш човап, кээрген-даа турар-ла. Бир эвес дазылынче хандыр көөр болза байдал кандыгыл, ынчаш?

Бир-тээ, «рынок», «экономика» деп сөстерни касканнаар деп бодаар болза, чамдык экономиктиг билиишкиннерни «социализм үезинде» болгаш амгы үеде канчаар билип чоруурувусту баштай ылаптай каапталыцар. «Экономикадан үнүп келир түңнелдер политика болур» деп тыпкаш, Владимир Ильич Ленин өр хей болган, ынчалза-даа ооц ажыдыышкыны анаа-ла байбац чугаа каастаар чараш сөс болган, соц шынчы соратниктериндeн ону кым-даа билбээн, ужур эдерип хүлээп каан — ол-ла. И. В. Сталин-даа ынчалган. А ооц дараазында удуртукчулар «экономиканыңқ чагырыкчызы политика (күш, эргечагырга, албан-дужаал) болур» деп даап бодап алгаш, коммунизмче карак-кулак чокка шаап киритпкен. Эргедужаалга сөгүрүүр эртемденнер дораан-на оон-моон кожаңайнын туруп, мурнуп былаажып: «План-хоойлу, күүседири — хүлээлге, ажыр күүседири — алдар-мактал» дижип алгыржы берген. Ындыгларныңқ ол бодалы бажынын иштинде ам-даа хевээр, бажынын сөөгү-биле кады калыр турган боор.

Ол-дур, экономика-биле холбашкан билиглерни бистиц алган ук-дөзүвүс ындыг. «Социализтиг үлетпүр бүдүрүлгезиниц тодаргай экономиказы» болгаш «Социалистиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниц тодаргай экономиказы» дээн чижектиг өөредилге дептерлериниц кара үжүктериндeн бээр утпаан экономистер аравыста кады чурттап чоруур. Ам байдал шуут өскерилген болгай, В. И. Ленинниц өте тайылбырынга чөөкшулаап келген бис: бараанда социалистиг-даа, капиталистиг-даа им-демдек чок, аңаа үлетпүржү-даа, көдээдаа шынар турбас, ол — кижи хереглелиниц үүлү болгаш акшаны арбыдадыр ажылдап алыныңқ аргазы дээрзи шуут-ла илдеп апарды. Рынок экономиказыныңқ маргыжар арга чок шыны, акша (капитал) ажыглаарыныңқ (өстүрериниц) өзек билиишкини ындыг.

Үстүнде билиишкиннерни (байдалдарны) тодарадып алган соонда, Тыва Республиканыңқ бюджетте турар солуннарыныңқ ажыл-амыдыралынче хандыр көөр болза, чогум байдал кандыгыл? Чавак оларны ак хову ортузунче чүвүр чокка (чок болза дискек караа четпес чүвүр-юбка кедирип кааш) салыпкаш, боду хая көрнүпкен олурар бе, ынчаш? Чок, ындыг эвес. ТР-ниц Чазаа эрткен 1996 чылда бюджетте турар солуннар редакцияларынга 4 миллиард рубльди тутсуп берген-дир. Ында улуг чажыт-даа чок. Сацхөө, Экономика ямыларынга азы статистика эргелелинге баар болзувусса, ол чурагаалы улуг бергедээшкин чокка ылап тодарадып ап болур: 4 миллиард 800 миллион рубль ажыг, ооц чартыындaн хөй кезиин ийи арылаңқ — «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннар аспактапкан бооп турар. Ол деткимчени канчаар ажыглапканын хынап көөр (планныг экономика үезинде чаңчыкканын езугаар бодаа чокка чашканнапкан бе азы рынок экономиказыныңқ чурумун езугаар остүрүп ажыглаан бе дээрзин тодарадыр) кижи чок бе? Бар, ол болза күрүне чагыргазыныңқ тускай органнары болур ужурлуг. Ындыг хыналда шуут албан! Бичии оглунга конфета өртээ берипкен кырган-аваазы бай кадай безин (хөөкүйде каш малы биле пенсиязындaн оске чүү боорлаан!) элээн болганда соондан барып: «Канчалдың, оглум? Дуцмаларыңга сартыктадың бе? Аваңга амзаттың бе?» деп сонуургаары чаңчыл болгай. Ол база кижизидилгениц национал чурумуду-дур.

Бир эвес ындыг хыналданы (азы парлалга комитединиц децнелинге ындыг сайгарылганы) кылыпкан болза, кандыг байдал илереп келир ирги? Аваазыныңқ, ачазынын чассыг хеймер оглу — «Тыва Республика» солун Президент баштаан Чазак биле Дээди Хуралдың ийи арызында олурупкан, олче холун сунган, боже холун сунган, ана чугаазы тывылбас олурган-даа ышкаш, а акшый берген ашак кижи «Шын» солун өгнүц дер бажында саадапкан, сунган чүвени туралыг-туражоок ап, ямбыргап органдаа ышкаш. Чүгле бюджетче көрүнүрлери ол. Оон оске арга база чок-тур ийин, харын. А «Эне сөзү» шимчегир ажылдап турар, алганыныңқ барык чартык кезиин эгидип шыдаар, ооц соонда элээн ыракта «Тувинская правда» калгып орар. Бир эвес «Тувинская правда» неделяда үш катап үнер, эвээш кижилиг (хөй шалыңныг) коллектив, а «Шын» солун неделяда беш катап үнер болгаш хөй кижилиг коллектив болуп турганын ап көөр болза, «Тувинская правда» солуннуц үстүнде адаанывыс чедиишкини оранчок чемирлип, бичиилеп каар, «Шын» солуннуц четпези чүгээртеп келир-даа ышкаш. Парлалга комитединиц децнелинге («аал иштинге») ындыг сайгарылганы кылыр болза, күзенчиг-даа, ажыктыг-даа болур ийик. Рынок экономиказыныңқ байдалдарында быжыга берген черлериниц удуртукчулары ындыг сайгарылгаларга кончуг ынак, олар ону «үнелиг бодалдарныңқ банкызы» хевирлиг көрүп, акшаны өстүрүпкү дег хензиг-ле аргаларны эрттирбейн, ажыглап турар чорду.

—Ай бүрүзүнүц баштайгы ажыл хүнүнде бистиц безерек удуртукчуларывыс мөөц бо кабинедимге чыглып турары чаңчылчаан — деп, Кызыл кожуунуц хереглекчилер ниитилелиниц баштаар чериниц даргазы Юрий Соскутович Монгуш чугаалап органын дыңнадым. Ол коллектив сөөлгү үш чылдың дургузунда ажылдакчылар санын угаансарыылдыг (364 кижи турганындaн 126 ажылдакчыга чедир) кызырып, эрткен үелерде бодал чок чыпшырып каан аартык үүлдерден хосталып, профессионалчы чорукту күштелдирип, рынок негелделеринге дүүшкен чаа үүлдерни сегирип ап келгениниц түңнелинде амгы хүннерде бүдүрүлге талазы-биле турумчаан, Абакандaн, Красноярскиден бараанны саткан соонда ортээн эгидер кылдыр ап турар, орулга бар, шалыныы ай санында чогуур хүнүнде акша-биле берип турар апарган дээш, оон-даа оске хөй үүлдерни чугаалап болур. Парлалга органы биле садыг-саарылга чериниц аразында кандыг харылаа турып болурул дээш, чижээлээрге, «Шын» солун редакциязында хоочун таныштарым, че, Алексей Артаавич Дугержаа дээн дижик, мойнун кагый бээрин бодап ор мен. Хамык ужур — көдээзинде, хоорайында эвес, садыында, парлалгазында эвес, а акшаны канчаар ажыглаарында болгаш канчаар өстүрериндe болур дээрзин үстүнде дугуржуп алдывыс. Ылап-даа ап көөр болза, солунну база садардыр, солун база бараан-дыр!

«Аал иштиниц» чугаазынга гонорар айтырыын сайгарары чогум-на үези келген деп бодаар мен. Хамык ужур — штатта турар ажылдакчыларныңқ гонорарын шалыцы-биле кады үспейн берип турарын чедип алырында эвес, гонорарны үениц байдалы-биле билдилиг ажыглаарында, профессионалчы езу-биле көөрүнде. Солунга үжен-дөртен чылдар ажылдаан чыл бажын санап турган, профессионалчы үнени канчап тодарадыр боор, ол үе дургузунда огулут чүве чедип шыдавас-даа кижилер турар, «мораль талазы-биле кыраан» (кара чугаа-биле сөглээрге — эргижирээн) кижилер-даа турар, чүве-ле хөй. Штатта-ла бис дээш алыр-чиирин аспактавайн, бижикчиниц материалдыг сонуургалын дуй олурып албайн, харын орукту ажыдар, солуннуц материалдарын байыдар болгаш садарын оккур болдурар дизе, редакцияныңқ чагын езугаар төлевирлиг (керээ-дугуржулга езугаар) материалдар организастаары кончуг чугула деп бодаар мен. Чүге дизе солун профессионалчы материалдар чокка чурттап шыдавас. Рынок хөгжүлдезиниц кол шимчедикчизи рубль болур, ону күрүнениц талазындaн керектиг талаже чайгылдырарын боттандырар дээрден башка оске кызыгаарлашкын чок дээрзин бүгү-делегей хөгжүлдезинден биле берген бис. Ынчангаш чазак органнары демократия-ла дээш хая көрүнгеш олурбайн, ында-хаая «хаай» деп каап, ээзиниц тураазы деп чүвени көргүзери чугула. Информация чепсектериниц дугайында РФ-тиц хоойлузунда редакцияларныңқ болгаш журналистерниц профессионалчы тускайларын камгалаан-даа болза, оларны бажын дергиледир салып кагбаан болгай, а ончу дугайында хоойлуда ээзиниц тураазы деп чүвени эки камгалаан.

Редакциялар садыг-саарылга ажылынга киржип турар апарган, ылаңгыя «Хемчиктиц сылдызы» солуннуц чанында сайзыраан чорду. Ынчаар хөделирин кым-даа кызыгаарлаваан болгай. Ынчалза-даа солуннарныңқ база бир кол орулгазы реклама ажылын шын организастаарында дээрзи билдингир боор. Орус дылда үнүп турар солуннарны даштындaн көөрге, шымбай-ла чүве чорду, аксын аазадып алгаш чыдарга-ла, каңмыылдар киир хадып кээп турар. Тыва дылда үнүп турар солуннарныңқ байдалы элээн ылгалдыг, оларда төрүттүнген хүн-биле байыр чедиришкиннери колдап турарын эскерер ойс. Садар-саарар дугайында чарлалдар ийи-чаңгыс таваржыр. Ооц боттуг чылдагааны база бар: солуннар неделяда чаңгыс үнер, харылзаа шугумунуц нарыыдааны-биле номчукчуларга дүрген четпес, көдээге неде-даа берзе, Тоолайлыгдaн кым-даа чиик өртектиг шоколад садып аар дээш кел чытпас. Ынчаарга ол дээрге дүрген тарадыр реклама байдалы ындыг-дыр. Оон аңгыда, узун хуусаалыг реклама база бар, ону «Эфир», «Тува-ТВ информ», «Центр Азии» дээн ышкаш солуннарныңқ үш-дөрт-даа дугаарларынга улаштырулаштыр берип турар. Тыва дылда солуннарга парлаар реклама ол. Ынчалза-даа ол каңмыыл эвес, чыткан тева аксынче боду кирбес, ону берип турар улус база билбес, харын солун ажылдакчылары боттары барын организастаар ужурлут. Рекламаны дилээр, тывар, бөлер, организастаар апаар. Бюджет азыралында солуннар ындыг ажылды кошкак чорудуп турары оларныңқ арыннарындaн-на илдеңдир. Бо ажылды хөгжүдер болгаш контрольдаар соругa-биле парлалга комитединде тускайлаан кол специалист бар чүве ирги бе?

Каш чыл мурнунда Россияныңқ баштайгы бизнесчилери акша бөгүн кымныңқ холунда турарыл деп айтырыгны сайгарышкан. Мөөц акша күрүне холунда болган, ону уштур аргаларын дилеп кирген. Бетин чижек — «Новости Тувы» ном үндүрер чер, ону Культура ямызы, өске-даа күрүне черлери «эмзирип» дорукторган. Ооц соонда сайгарып кээрге, оон артык хөй акша кижилер холунда болган, ынчалза-даа ону бөлүп алырда, хөй ажылдаары, хөлчок шүүдээри, хөделири, шимчээри илерээн. «Новости Тувы» ону барык кылбайн турар, «эмиин» сунган эмзирикчилер-даа, «хомутче» мойнун сунганнар-даа четчир тиражты мөөцү-биле чагыкчыга берилтер, ооц соонда чүү болуру кымгадаа хамаан эвес. (чагыкчыдаа шүүдевес, бараан бар, акша чарыгдалын үндүр отчеттап каапкан, кымга-даа, чүү-даа хамаан чок). Бюджет азыралында солуннар база-ла шүүдевейн турар, солун үнерге-үнмеске-даа, ажылдакчыларныңқ шалыцы чорун турар, тараарга-тараваска-даа актылап кааптар, хоойлу езугаар буруулуг кижи тывылбас. А ончу ээзи? Чазак? Алган чаацар канчалдыцар деп көрүп, шимчедип, «кымчылап» каап турза кандаай чүвел?

Алдын-оол ДАРЖАА.

СПОРТ

⊙ ТЫВА КИКБОКСЕРЛАРНЫҢ АТТАРЫ ДЕЛЕГЕЙДЕ СУРАГЖЫП ТУРАР.

⊙ РОССИЯНЫҢ ХОСТУГ ХҮРЕШКЕ ЧЕМПИОНАДЫН КӨРҮКЧҮЛЕР АМ-ДАА УТПААН.

⊙ ИЗАИЛ ХАСАНОВ — РЕСПУБЛИКА ОРДЕНИ-БИЛЕ ШАҢНАТКАН.

⊙ АНГЛИЯНЫҢ БИРМИНГЕМ ХООРАЙГА ДЕЛЕГЕЙ КУБОГУ ДӘӘШ ЭРТЕР МАРГЫЛДААРА РОССИЯНЫҢ АДЫН КАМГАЛАП СЕРГЕЙ КУУЛАР БААР.

⊙ МОСКВАГА ЭРТЕР ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНАДЫНГА БИСТИҢ ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУУВУС АНАТОЛИЙ ӨНДҮР КИРЖИР

Кикбоксинг

ТЫВА БОКСЁРЛАР — ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНАТТАРЫНЧЕ

Тыва спорттуң хевирлер аайы-биле сайзыралының, хогжүлдезиниң, чедиишкининиң түңнелдерин ап көөр үүе болза, кикбоксинг хостуг хүрештиң соонда ийнги черде турар дизе улуг часпас боор мен. Чогум-на спорттуң бо хевиринге Тывадан бирле дугаар делегей чемпиону деп атты Аяс Соян эрткен чылын төрээн Тывазынга чаалап эккелген болгай. Амгы үеде кандыг чедиишкиннер барыл? Бо айтырыгны Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, «Россия Федерациязының күш-культура болгаш спорттуң тергини» хөрек демдээниң эдилекчизи, делегей чергелиг судья, дуржулгалыг тренер Семен МОНГУШКА салган мен. Оон-биле беседа бо.

— Бо айтырыгга харыы бээрде, чоокта чаа болуп эрткен маргылдааларга доктаайн. Чедиишкиннер оон билдинип келир боор. Уфа хоорайга кикбоксингге Россияның ажык чемпионады болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың адын камгалап делегей чемпиону Аяс Соян, Россияның 2 дакпыр чемпиону Сергей Куулар чораан. Маргылдаага Сергей бирги черни, а Аяс үшкү черни эөлээн. Үүл дээргe, маңаа тургаш-ла, белеткел үезинде Аяс эөгизин кемдедип алган. Оозунуң аарыырын кыып туттунуп тургаш, түңнел оюннарже киир демисешкени ол. Түңнел оюнда Аястың шала аарыының турар байдалын эскерип көргеш, маргылдаадан уштуп кааптым. Маңаа мөөрей-содаалажыгның чоруттунган байдалын көргүүвүс: Сергей Куулар баштайгы оюнда Уфа чурттуг Рамазановту, дараазында Якутскиден Новгородовту, оон чартык түңнел оюнда Челябинскиден Павел Щербинни, түңнел оюнда Набережные Челны хоорайдан Андрей Осиповту удурланыкчыларын тиилээш, адын база катап бадыткап, оон-биле Россияның 3 дакпыр чемпиону болганы ол. Ынчангаш Сергей удавас Турцияның Антария хоорайга Россияның чыынды командазы-биле кады белеткелди эртер. Сентябрьның 16-дан 20-ге чедир Англияның Бирмингем хоорайга делегей кубогу дээш маргылдааже Россияның адын камгалап аттаныптар.

Аяс баштайгы удурланыкчызы Челябинскиден Прокофьевти, дараазында Барнаулдан Дмитрий Рожанскийни тиилээш, чартык түңнел оюнда оон дөзизинге чемпион болган Садовский-биле демисежип турда, маргылдаадан ужулганым ол. Мону черле аңаа эвес деп көргеш, рентгенге тырттырып көөрүвүске, эөгизи сыныҥ болду.

Майның 22-ден 24-ке чедир Ульяновскиге элээди оолдар аразынга эрткен кикбоксинг маргылдаазынга Олимпийжи курлавыр училищезинден Анатолий Өндүр биле Эртине Ооржак киржип чораан. Ук маргылдаага Анатолий Өндүр шупту удурланыкчыларын тиилээш, Россия чемпиону атты чаалап алган, а Эртине Ооржак хүлер медальдың эдилекчизи болду.

Анатолий баштайгы ужуражылгада Евгений Смоляковка таварышкаш, ону 2 катап ужур шанчыптарга, оюнну соксаткан. Ийиги удурланыкчызы Ахмед Мусаевти (Махачкала) бирги раундуда-ла нокаут-биле (кезек үеде медерелин ышкындыр согугну бээри) тиилээш, чартык түңнел оюнда Игорь Бетновту судьяларның чаңгыс аай шиитпири-биле ойнап алган, түңнел оюнда таварышканы Алексей Бориев 3 раунд иштинде дезип, сестип, коргуп тура эртирген. Ынчангаш Анатолий 51 кг дөзизинге 1-ги черни ап, РФ-тиң спорт мастери аттың нормативин күүсеткен. Ол ам августуң 17-ден сентябрь 10-га чедир белеткелди эртер, оон улаштыр сентябрьның 12-ден 16-га чедир Москвага аныяктар аразынга Россияның адын камгалап, делегей чемпионадынга киржир. Ам бистиң оолдарның арызында белеткел шыырак чоруттунуп турар деп болур.

Бир ай бурунгаар, июнь 24-тен 27-ге чедир Казань хоорайга болуп эрткен Евразия чемпионадынга бистиң кикбоксерувус Мерген Монгуш Евразия чемпиону атты чаалап алгаш чаныҥ келген. База бир өөрүнчүг медээ үүл дизе, июнь 24-тен 29-ка чедир Румынияга делегей кубогу дээш болган маргылдаага Аяс Соян чораан, хүлер медальды чаалап эккелген.

— Судья ажылыңар талазы-биле үүнү чугаалап болур силер, Семен Дажы-Серенович?

— Үстүнде чугаалааным тиилекчи оолдарның киржири делегей чемпионаттарынга судья кылдыр томуйлаткан мындыг кижи мен. Сентябрь айның 12-ден 16-га чедир Москвага, 16-дан 20-ге чедир Англияга Россияның мурнундан судьялаар мен.

— Кикбоксингиниң хевирлери бар болгай. Бо оолдар кандыг хевирлерге киржип турарыл?

— Бистиң оолдарның кол киржип турар хевири фулл-контакт болур. Бо хевирге белден өрү шанчар, тевер. А Мерген Монгуш фулл-контакт лоу-кик хевирге чемпион болганы ол. Бо эң кадыг хевир болур-дур ийин, дискектең өрү мага-ботче шанчар, тевер.

— Кажан бо маргылдааларже аттанып чоруп турарыңарда, акша-төгерик айтырыы кандыг боон турганыл?

— Акша айтырыы черле дыка берге байдалда, оон кадында маңаа Россияның хостуг хүрешке чемпионады база болур деп барган турган. Ынчангаш Уфажедаа, Ульяновскиже-даа очуурда, акша чегдинип алгаш чорааш келдивис, колдуунда байдал мындыг.

— Бо-ла ында-мында эртип турар апарган чижиллериг маргылдааларга киржир сорулга салып турар силер бе?

— Бистер амдыызында чагыгларны ап-даа турар болзувусса, киришпейн тур бис. Ол талазы-биле керээлер база чарар апаар, акша-төгерик айтырыы база берге байдалда. Бистиң оолдарның түңнелдерин көрүп тургаш, профессионалдар аразынче черле кирер бис.

— Кожуун, сумуларда спорттуң бо хевирин сонуургап турар оолдар бар болза, кая, канчаар өөредип ап болурул?

— Амдыызында бистиң бо Кызылда тускай төп чок, колдуу шупту Өвүрде бис. Олимпийжи күрлавыр училищезиниң сургуулдарын Өвүрже чоруткаш, белеткээр-дир бис. Бир эки талазы үүл дизе, бо училищениң директору Александр Дагбалдайның биске аъшчем-биле дузалап турары өөрүнчүг. Кикбоксинг спорту бо чоокку үылдарда чүгле Өвүрде эвес, Бай-Тайгада, Тес-Хем, Каа-Хем кожууннарында нептерээн.

— Чайгы үеде даштыгаа, кая-даа белеткелдерни чорудуп болур-ла ыйнаан. Кышкы үеде канчаар белеткенип турар силер?

— Бисте тускайлаттынган зал чок. Элээди уругларның спорт школазының залында сыңмарлажып турар бис. Бо залдың кыжын соогу-даа аажок, харын чамдыкта аренда өртээн негей бээр таварылгалар-даа турар — ниитизи-биле берге чүве-дир ийин.

— Чоокку үеде кандыг сорулгалар салдынып турарыл?

— Сентябрь айда Пермь хоорайга фулл-контакт хевирге эртер Россия чемпионады болур. Ол болза Польшага эртер делегей чемпионадынга киржир эрге дээш маргылдаа-дыр. Аңаа Эрес Болат-оол, Мерген Монгуш, Ромеш Ондар, Родион Хертекти белеткеп турар бис. Октябрь айда Оренбург хоорайга фулл-контакт лоу-кик хевирге маргылдаа эртер. Аңаа тиилээннер ноябрьда Хорватияга болур делегей чемпионадынга киржир.

— Спорттуң кандыг-даа хевиринге тренер бодунуң белеткеп турары оолдарыныҥ ниити байдалын, күжүн чижеглеп билир болур болгай. Бистиң оолдарга бүзүрел бар бе?

— Үстүнде адааным оолдарның черле шуптузунга идегел бар. Оон мурнунда чиик дөзизилерге якут боксерлар тергиидеп турган болза, 1994 чылдан эгелеп тыва оолдар ол дөзизилерни «эжелеп» алган мындыг улус-тур ийин. Тыва спорттуларның хоомай эвезин бүгү Россия билир апарган. чамдыктары харын-даа сестип, коргар-даа апарган, делегей чемпиону Аяс Соян бисте бар-дыр, хөрээжен спортчулардан Айраа Маадыр-оол Германиядан хүлер медальды чаалап өккелген, Азия чемпиону Оолак Сат бар-дыр, Евразиядан чоокта чаа Мерген Монгуш чемпион болуп эөп келген — черле ынчаш сөөлгү үеде тыва спортчуларның мергежили бедээн деп санап турар бис.

Каң-оол САТ чугаалашкан.

● *Бодал*

МАСТЕР МАСТЕР-ЛЕ БОЛГАЙ

ТЕЛЕВИЗОРДАН КӨРДҮМ

Россия Федерациязының хостуг хүрешке чемпионады найысылалывыс Кызылга чоокта чаа болуп эрткен болгай. Тываның төөгүзүнде ындыг улуг спортчу болуушкун, шынап-ла, болбаан. Маргылдааның ортаа үезинден ыңай барып сонуургап көөр бодаан мен. Ынчалза-даа баштайгы хүнде баргаш келген сонуургакчылардан дыңнаарымга, Совет Тываның беш чылы стадионнуң чаа олуттарындан хүрешти көөргe, таарымчалыг, экизин экиле, арай ыраа кончуг, хүрешкен мөгелер орта таныттынмас, дуран херек, иэии, ышкамы дендии диштилер. Бо чылдың март айда бис ийи ашак-кадай бежен беш харлаанывыста уруглрывыстың садын берген өңнүг телевизорундан чемпионатты сонуургадым.

Тыва телерадиокомпаниянның аңылап берген үези ажырбас, аңаа өкпелеведим. Теледамчыдылгаларны организастап көргүскени база чүүгээр чорду. Сагыжымга арай таарзынмаан үүлдерим мындыг ийин.

Хүреш үезиниң тайылбырлакчылары хөлүн эрттир хөй болуп турду: аныяк тележурналистер — Андрей Чымба, Откун Достай, Кузнецов, Филатенко, Дина Оюн дээш, өскелер-даа. Бир-бир бодаарга, олар эфир былаажын турган ышкаш. Оларның кайы-бирээзиниң хостуг болгаш өске-даа хүрештерге хүрежип чораанын көрбөөн, дыңнаваан мен. Ылаңгыя хөрээжен кижи хүреш тайылбырлакчызы апаарга, чиктии аажок чорду.

Тайылбырлакчылар тыва дылга ажыглап болгу дег чараш сөстерни оруставышаан турдулар: очко, ковер, ситуация, тренировка, дыхание, жеребьевка, положение, соперник, стойка, красный угол, синий угол, заслуженный мастер, международный маргылдаалар... дээш оон-даа өске. Хостуг хүреш болза, орус хүрешле болгай. Ындыг болганда деңнелгелерни, үлегер домактарны холбап болбас: «мөгениң майыы кадырык», «төрээн ханалары дузалаар» дижип турду. «Буга өдээнге кончуг», «азанын бичези кончуг», «хүнү эвес-тир», «күштүглериң күштүү кончуг», «тыва аргалардан ажыглавыт!» деп-даа болгай-ла.

Баштайгы улуг хемчээлдиг маргылдаа-дыр. Четпестерлиг-даа болза, аныяк журналистер телекөрүкчүлерге бар шаа-биле кызып, бараан болганын демдеглээр херек. Моон соңгаар республиканың хостуг хүреш чемпионаттарын, тыва-даа хүрештерни телевидение дамчыштыр чонга көргүзеринге өөредиг болган деп бодаар мен. Бо, шынап-ла, шылгалда-дыр.

ҮЕЗИ КЕЛБЭЭН БЕ?

Тывага хостуг хүрештиң көстүп келгениниң бээр дөртен чыл чедип турар. Кызылга профессионал-техниктиг училищениң күш-культура башкызы Павел Михайлович Петровтуң эгелеп алган классиктиг хүреш секциязынга Казань чурттуг, дээди эртемниг мал эмчизи Изаил Хусаинович Хасанов келгеш, хостуг хүреш кедилиг дээрзин саналдаан. Тывага ажылдап эгелээн эң баштайгы хостуг хүрештиң спорт мастери, чөөрби ийи харлыг аныяк оол баштай Улуг-Хемде «УТКА 25 чылы» совхозка үр эвес үеде мал эмчилээш, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунга башкылай берген. Мен ынчан ол техникумнуң мал эмчилери белеткээр салбырынга өөренип турумда, Изаил Хусаинович бистиң курстун башкарыкчы башкызы турган. Техникумга хостуг хүреш секциязын башкывыс удуртуп турган. Бир катап техникумнуң бирги чери дээш маргылдаага Тыва областың баштайгы чемпионнары, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк маргылдааларынга киржип турар апарган бирги разрядчылар Дарый-оол Саояның (ам Кызыл-Мажалыкта), Павел Темир-оолдуң (ам Кызылда) соонда, үшкү черни (62 кг чедир дөзизинге) алган-даа черим бар. Ынчангаш баштайгы разрядчыларның бирээзи мен. Бистиң курстан Маадыр-оол Дыртык эжим (ам Чаа-Хөлде) хостуг болгаш тыва хүрештерге болунуп дөзизинге баштай область, оон республика апарганда чемпион болуп чорду. Кадык баксырааш, бир чыл озөлдап өөренген эштеримден Эрес-оол Ооржак биле Шыдар Монгуш база республика чемпионнары, сөөлүнде спорт мастерлери апарган.

Хостуг хүреш Тывага дыка дүрген сайзырап эгелээн үүе. Удаваанда Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң чемпионадыдаа Кызылга эрткенин сактып ор мен. Эрги хогжүмшүн театрының сценазынга болган, күскээр азы часкаар кыш турган. Аңаа Тываның адын камгалап, эң чиик дөзизинге Мартаалаг Ооржак, эң вар дөзизинге Никита Бедарев, оон аразында дөзизилерге — Виктор Виников, Маадыр-оол Дыртык, Дарый-оол Саая, Александр Иванов, Николай Тоскараков суглар киришкен. Чогум чемпион болган эрни бистиң Тывадан сагынмайндыр мен, чок ышкаш, ийиги, үшкү черже киргеннер эвээш эвес. Ынчан Амур областындан Брайко алышкылар, Тюменьден Вахтель, Хакасиядан Карамчаков, Евстигнеев дээр чемпионнарны көрген бис. Оон соонда тыва оолдар улуг маргылдааларга чедиишкинниг киржип, Федор Ондар, Өргелээр Ондар суглар баштайгы спорт мастерлери апарган.

Ам Тываның девискээринде хостуг хүрешке күжүн шенеевээн аныяк болгаш ортумак назылыг эр кижилер барык чок. Спорт мастерлери көөрдээн, Россияга чемпионнаанар, делегей маргылдаазының мөңгүн медалының, Европаның алдын медалының эдилекчилери-даа бар. Өзүп орар бичии, аныяк, элээди салгалдарның ынаныштыг мөгелери хөй. Ындыг болганда, делегей, олимпиада чемпиону, Тываның төлөөзи тыва эрниң арнын көөр, адын адап чоргаарланыр үевис келбээн бе?

Шынап-ла, келбээн бе? Бистиң-биле дөзге чыгыы эгелээн Якутиядан эң чиик дөзизиниң хостуг хүреш мөгези Роман Дмитриев 1972 чылда-ла, олимпиада чемпиону болган болгай. Оларның «хажагай» дээр национал хүрежи, бистиң тыва хүреживис хостуг хүрешти сайзырадырынга улуг идиглиг болганы шын. Ындыг болганда Тываның хостуг хүреш мөгелери чайынналчак чедиишкиннерден саадап турар-дыр деп түңнеп ор мен.

Кожам, төрээн ием, даайларым чурту Чаа-Хөлдүң аныяк мөгези — Аян Сараа чемпионаттың мөңгүн медалының эдилекчизи болганын өөрүшкү-биле демдеглээр херек. Чамдык спорт ажылдакчылары, тайылбырлакчылар ону «душ болган-дыр» дижип турары-биле чөпшээрешпес мен. Делегей чергелиг үш мастерни тиилеп алыры канчап-даа душ болбас. Аян ышкаш «чүрээ өлбээн» келир үелиг оолдарны дилеп тывар, деткиир, ажык орукту бээр үе келген. Чечен-оол Монгушка хөлүн эрттир бүзүрел, мактап турарывыс эрте-даа ышкаш. Черле ынчаш республика, зона, өске-даа маргылдааларга чемпионнаканнарны хөлүн эрттир мактай бээр-дир бис. Тыва кижи алызындан хөөремик, чоргаар болгай. Оон экизи-даа, багайы-даа бар.

Мээн - курузумнуң удуртукчу башкызы турган, Тывага хостуг хүрешти сайзырадырынга бүгү күжүн берген, менден үүгле дерт хар улуг башкым, эжим И. Х. Хасановка дээди шаңнал — Республика ордени тывысканынга чоргаарланып, чүүлдүгүндүм. Изаил Хусаинович тыва хүрешке база шыырак хүрежир кижи. Мастер мастер-ле болгай.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Шагаан-Арыг хоорай.

Слёт

ЭКИ ЭРТТИРГЕНИ ДЭЭШ

Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндергей сумузунуң девискээринде Чаш-Терек деп чурумалдыг чараш черге кожуунуң сайгарлыкчы аныяктарының 1-ги турисчи следу болуп эрткен.

Баштайгы хүн келген командалар маргылдааларның канчаар эртер чурумуби-биле таныжып, эртер орукларын көрүп ап, дыштанып, а кежээзинде найырал одаан кыпсып, ойнап-хөлеп дыштанганнар.

Эртенинде слеттуң байырлыг ажыдыышкыны Тываның Күрүне түгүн көдургени-биле эгелээн. Чыылган спортчуларга кожуунуң экономика комитединиң даргазының оралакчызы Светлана Санаа, оргкомитет кежигүнү Анна Данзын, слеттуң начальниги, Чадаана хоорайның № 6 профтехучилищениң оралакчы директору Николай Санаа олар байыр чедирип, спортчу чедиишкиннерни күүзүн. Дараазында спортчу маргылдаалар эгелээн. Ниитизи-биле спортчулар шаптараазының оруктар эртеринге, хөлүг старттарга, одаан арыг-силиг тударынга, уран үүлге мөөрейлежип маргышканнар. Бо мөөрейлерге эң-не эки түңнелдерни ап, слеттуң чемпиону атты «Хадың» садыының «Чиҥ сөөртүкчүлери» аттыг команда чаалап алган.

Кандыг-даа байырлалдың түңнел кезээ чаңчыл болган тыва хүреш маргылдаазыбиле доостур болгай, маңаа ар, хөрээжен мөгелериң хүрежи база болган.

Хөрээжен мөгелер аразынга аныяк сайгарлыкчы Тамара Сарыглар шүглүп үнгеш, 1-ги сайгарлыкчылар следунуң хөрээжен начыны деп ат база алдын сыргалар-биле шаңнаткан.

Сайгарлыкчылар следун эки, солун эрттиргени дээш оргкомитетке олар өөрүп четтиргенин илередип, тураскаал кылдыр белектерни сөңнээн.

Виктор САНАА.

УТТУНДУРБААН

● Хостуг хүреш маргылдаазы бистиң сагыш-сеткиливиске кезээде артар.

● Сүт-хөлчүлер орук-суур эки чедерин оларга күзээннер.

● Ол дээрге — улуг үнелел-дир. Ону ынчалдыр билзе чогуур.

Россия деңнелдиг эрткен хостуг хүреш маргылдаазы бистиң сагыш-сеткиливиске, угаан-бодалывыска кезээде артар. Тыва Республиканың Президентизи Шеригоол Ооржак байыр чедиришкининде ол дугайын айыткан. Чемпионатка ниити белеткелди, чоруттунган янзы-бүрү түдүг ажылдарының шынарлыын, кедилиин, корум-чурум айтырын онза кичээнгейлиг тургускаанын, өске черлерден келген аалчыларның хандырылгазын, Россияның область, край, республикаларындан келген мөгелер, тренерлер хостуу-биле кеттинеринге, дыштанырынга, аштанырчемнениринге тускай өглерни кожуун-сумулардан белеткеттиргени белеткел комитединиң удуртулгазының хандыр бодап-көрүүшкүнү дээрзин, чемпионаттың бедик деңнелге эрткенин «Алдан-Маадырның» көрүкчүлери, аарыкчылары сагыш-сеткилиниң ханызындав айытпышаан, чоруттунган ажылды үнелеп көрген.

Чемпионаттың оргкомитединиң ажылыныҥ бедик деңнелдии, бо улуг маргылдаага республика тову-даа, кожуун-сумулар-даа тускай даалгаларын төлептиг күүселдиг шыдаары бадыткаттынган.

Совет Тываның 5 чылы стадионга өске черлерден келген мөгелер хостуу-биле тус-тустa дыштанырынга, кеттинеринге, аъш-чемни доктаамал ижеринге Тес-Хем, Сүт-Хөл, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннар, оларның сумулары национал эт-хереклелдиг бүрүн деритинген өглерни баш бурунгаар белеткээш, аалчыларны уткаан. Оглер чок болза, мөгелерге тускай турар чер чок, олар колдуунда стадионнуң бир-ле черинге сыңнар турган, оларга кандыг-даа дыш чок болур дээрзи тодаргай.

Сумулардан келгилээн өглерге дуза-деткимче кылыр сорулга-биле ямыларны, организацияларны база бижыглааны эки хемчег болганы илдең.

Сүт-Хөл кожуунуң адында эки дериттинген, национал эт-септиг, шынарлыг ак өгну Алдан-Маадыр суму чагыргазы шилээш, немей четчелээн. Өгну дериринге, белеткээринге совхоз директору Юрий Бызытпаа эвээш эвес үлүгну салган.

Алды кожууннарның ак-ак өглериниң аразында онзагай көстүр Алдан-Маадыр сумудан Адар-оол Серенмааның кара чөп базырыгларлыг, калбак курларлыг, мокулчак ак өөнге Осетиядан келген мөгелер, тренерлер, оларның удуртукчулары — ниитизи-биле 26 кижи онааттынган. Аалчыларны ак өгге хүлээп алырын Чазактың төлээзи, Иштики хректер ямызының сайыды С. С.-Б. Монгуш баштадыр Сүт-Хөл кожуунуң, Алдан-Маадыр суму чагыргазының дирекциязының удуртукчулары, харыысалгалыг толээлери эки белеткелдиг, организастыг чоруткан. Сүт-Хөл кожуунуң удуртукчулары осетин төлээлериин кижи бүрүзүнге тускай кылган хөрөк демдектерин, чазаан, дааран суй өелекторни, номнарны, улуг тренерге тыва содак-шудакты, бөртту байырлыг езу-биле тывыспышаан, келген мөгелерге чедиишкинни күзээн, йөрээлдерни кылганнар.

Осетин мөгелерге, тренерлерге тыва езу-биле белеткээн чинге-тарааны, арбай, ак-тараа далганы, быштак, аржы, ереме, саржат, боова-боорзак, эт-мүн болгаш өске-даа чемнериҥ дээжизин оларга доктаамал кылып келгеннер. Осетиянын мөгелери, төлээлери алдан-маадыржыларның белеткээни амданныг чемин, сарыг шайын хүрештен хостуг үезинде четтирбишаан, орун-дөжектиг, олбук-кудустуг өгге доктаамал секперен-серииттенип, дыштанып турганнар.

Алдан-Маадыр суму, Сүт-Хөл кожуунуң ак өөнге Россияның хостуг, грек-рим хүрештер федерациязының президентизи Иван Ярыгин, РФ-тиң хостуг хүрешке күрүне тренери Дмитрий Миндиашвили, Тыва Республиканың Президентизи Шеригоол Ооржак олар тыва аъш-чемниң хевирлериниң дээжизин чоогланнар. Ону олла дораан парлап кылган өөнүг фото-чурук бадыткаар.

Россияның хостуг хүрешке чемпионады доозулганда, Алдан-Маадыр, Сүт-Хөлдүң болгаш Иштики хөрөкдер ямызының харыысалгалыг төлээлери осетиннерге бяк-шайны соңневишаан, Алдан-Маадыр, Сүт-Хөлдүң талантылыглары сыгыт-каргыраалыг, ыры-шүүлүктүг, танцы-самныг, катыг-хөлүг үделлезин кылып, орук-суур эки чедерин күзээннер.

Тыва Республиканың Чазаның, соц ямыларының, комитеттериниң кожууннар, сумулар чагыргаларының, спорт комитеттериниң эң ылаңгыя корум-чурум харыылаар черлериниң чемпионаттын хүннеринде туруштуг ажылдааның үнелевишаан, ниитизи-биле тыва чоннуң бедик медерелдиин тудунгур-күүселикчилиин, биче сеткилдиин Алдан-Маадырдан чемпионатка онзашкан ажылдарын бедик харыысалгалыг күүсеткениндаа төлевизордан көрүп турганнар онзалап айтып турдулар. Ол дээрге улуг үнелел-дир.

Токпак-оол САРЫГЛАР.

Төөгү чугаа

ХҮРЕШПЕС МӨГЕ

1870-80 чылдарда Каа-Хем кожуунга Чедериҥ Чеди-Байы-биле кожа-хелбээ аралажып, амыдырап, чурттап чораан, ядыы, хөй уругларлыг Калгыырак Салчак деп ат-сураглыг мөге кижи чораан дижир. Ол мөгениҥ чурттап чораан чери чай, кыш-даа үезинде амгы Шамбалыг девискээринге тургаш чүве-дир.

Чайгы үеде Шамбалыгның унунга чайлап, аалдардан сүттеп ижип, таңдыызындан аңнап, черинден айын, безин, шеңнезин казып, үүргене, чодураа чыып, ажы-төлүн азырап, амыдырап чораан.

Чедериҥ Чеди-Байы аттөлден эгелээш, саап ижер сүттүг инээнге чедир дузалаар турган.

Кышкы үеде даглыг, куйлуг, хаялыг черге кыштаар кижи чүве-дир, чүге дээрге, хая куюнга улуг соок база дүшпес, эт-чем база үрелбес. Калгыырак хүрешкеш шүглүп, хөй шаңнал алырын база бодавас кижи болуп-тур. Хүрежирге-даа Калгыыракты өктаар улус чок, ынчангаш хүрешпес.

Бир-ле катап Чедериҥ Чеди-Байының төвелериҥе эдерилге үезинде кончуг шавар бууралар турган дээр. Мөге Калгыырак бир хүн байлардан алган аъш-чемин алгаштың чанар деп турда, бир дүжүмет кижи чагаан: пес баглан каан кончуг шаа—Орукта мойнунда кызыл вар буура бар, кара баштыг хаан алдатызы кижи-дир силер, буураны эки болгамчалыг эртер силер, буурага чидиртиҥер. Мөге Калгыырак турган: — Кижи азыраан мал үүгээр ыйнаан— дээш, тоор-даа чүве чок чорупкан дээр. Чедериҥ Чеди-Байының улуг дужаалдыг чаңтызы буураны канчап эрткелин сарып көрүүр дээш, өлүн каш кижи чорударга, олар баарга, төвелер шупту бар, чүгле шавар буура чок болган. Изин топтап көөрге, Калгыырак биле буураның хүрешкеи изи-даа чок, чүгле буура уткуй маңнап келген изи бар. Мөге Калгыырак чүгле бир будун орук ийинче доора баскан из бар — ол-ла. Оон улаштыр кылаштап чана берген, орукка дыштанмаан мындыг бооп-тур. Болган чүүлдү чаңгыга чугаалаарга, ол шынаыкпайн, хаасын хынап көрүүр дээш чорударга, баштайгы улус-биле бир дөмей кылдыр чугаалап келген. Ол-ла дораан боду бааргa, ак хар кыры-биле буураның дедир ханган изи чок. Чаңгы кайгааш, Калгыырактың изин шинчилеп, истеп чоруп каарга, аалынга чедир орукка ол дыштанмаан болган. Буураны чүүгүнүң адаанга шуглап алган чытканын көргеш, Калгыыракка: — Ол бууранар эъдин союп-бузуп чиҥер, ийи хонгаш чедип келир силер — деп, чаңгы айтыышкын бергеш, чана берип-тир эвеспе. Чаңгы аалынга келгеш, дүжүметтерин чыып алгаш, чугаалашкаш, Калгыыракка шаңнал кылдыр бир амбын шары-биле кады 5 чыл сувайлыккан бени, оон-даа өске бараанларны бергеш, кажан үүг четпес болдурула, биске кээп дыңнадып чугаалап турар силер деп чагааштың чандырыпкан.

Ол үеде Моолга байырнаадым болур деп баарга, Таңды-Тывадан база мөгелер чалаан, мөгелер хөй барган. Бир хүн Таңды-Тывадан келген мөгелер арызында адыг-хайыракан ышкаш, кижиге деңнежир арга чок амытан келген деп чугаа Моолдуң дүжүметтериҥе дыңналы берип-тир. Оон Таңды Ураанхайдан келген мөгелерни шинчилеп келиҥер дээш, шинчээчи кыдат ону дилеп чораан бир майгынның чаны-биле эртип чыда, оон бир будунуң үүгле улуг-эргээн көрген, кыдат шинчилеп көөрге, кижи хамаанчок, адыг-хайыракан безин эннежип-деңнежирге берге мөге кижи болуп-тур. Моолдуң мөгелери ону дыңнааш, ону чок кылыр дугайында сүмелешкен. Ол чугааны моол иоян амбын ноянга дыңнадып сүме кадарга, Тывэның ноянныры чажырган хевээр кымга-даа көргүспейн, дүне када Калгыыракты шыырак дээн мөгелер кадып бергеш, чуртунче чандырып эккелген дээр.

Илам СЕВЕК.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), Светлана МОНГУШ (харыысалгалыг секретары), Галина МАСПЫК-ООЛ (киллис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (киллис эргелекчизи).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; харыысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, улегаур — 3-34-49; 3-36-73; коаза ажыл-агый — 3-36-82; культура эвредилге болгаш чогаал — 3-39-15; мөгээлер болгаш спорт — 3-34-17; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар коллаэр — 3-34-39

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чергелериниң галазы-биле хоойлуулгазының чагыылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, ыңнадылары дээш авторлар боттары харыылар.

Солун неделяда 3 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 5043. Чагыг № 333.